

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

QUDAYBERGENOV MÁMBETKERIM
DOSJANOVA GÚLNAZ

TEKST LINGVISTIKASI

5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantları ushın oqıw
qollanba

Nókis – 2018

Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. 5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantları ushın oqıw qollanba. Nókis. «Қарақалпақстан» baspası. 2018-jıl. ____ bet.

KBK: ____

Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. 5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantları ushın oqıw qollanba. Nókis. «Қарақалпақстан» baspası. 2018-jıl. 60 bet.

Annotaciya. Oqıw qollanbada tekst lingvistikasınıń teoriyalıq máseleleri, teksttiń ulıwma hám túrkiy til biliminde úyreniliwi, tekst túsinigi, tekst birlikleri, teksttiń mazmunı, kólemi boyınsha túrleri, tekste parcelliyaciya qubılısı, kórkem tekst hám onıń bólimlerin baylanıstırıwshı qurallar, tekstti analizlew usılları hár tárepleme izertlenilgen. Qollanbada qaraqalpaq til biliminde ele izertlenilmegen jańa taraw parcelliyaciya qubılısına keńnen toqtap, mısallar menen analizlegen.

Kitap ilimiy xızmetkerler, izleniwshiler, magistrant hám studentler ushın arnalǵan.

P i k i r b i l d i r i w s h i l e r:

Sh.Allaniyazova – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*

A.Qazaqbaeva – *filologiya ilimleriniń kandidatı*

Kirisiw

Joba:

1. *Tekst lingvistikası pániniń izertlew obykti hám predmeti.*

2. *Tekst lingvistikası pániniń maqseti hám wazıypaları.*

Tayanış sózler: *til, tekst, tekst túrleri, ilimiy tekst, publicistikalıq tekst, kórkem tekst, kommunikativlik process hám t.b.*

Házirgi waqıtta tillik birliklerdiń sóylew procesindegi jaǵdayın izertlewge dıqqat awdarılmaqta. Antropologiyalıq izertlewlerdiń nátiyjesinde adam hám onıń is-háreketi birinshi orınǵa shıqtı. Adam ózin qorshaǵan ortalıqtı tekst arqalı biledi. Ózine zárúr xabardı tekst arqalı alıp, tekst arqalı basqaǵa jetkeredi. Tekst kommunikativlik jaǵdaylarǵa, aytıwshı menen tınlawshıǵa baylanıslı boladı.

Til biliminde jańa pán tarawları payda boldı. Yaǵnıy til bilimi fonema, morfema, leksema, gáplerden de basqa til birlikleri bar ekenligin atap ótti. Olar «sintaksislik pútinlik», «diskurs», «tekst» atamaları menen ataladı.

Tekst ayırıqsha sóylew birliği, tekst lingvistikası dep atalatuǵın tarawdıń tiykarǵı obykti bolıp esaplanadı. Tekstke berilgen anıqlamalar hár qıylı. Máselen, rus til biliminde tekstti arnawlı izertlegen I.Galperin teksttiń qanday da juwmaqlanǵan xabardı bildiretuǵın, onıń maǵlıwmat beriw, bóliniw, kogeziya, kontinium, bólekler avtosemantıyası, retrospekciya hám prospekciya, modallıq, integraciya hám tamamlanǵanlıq sıyaqlı segiz kategorıyasın kórsetedi.¹ E.Qılıchev: «Tekst hámme elementleri óz ara tıǵız baylanısta bolǵan hám avtor kózqarasınan belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan nominativlik-estetikalıq xabardı anlatıwshı qospalı qurılma», - dep anıqlama beredi.²

Tekst - óz ara tıǵız baylanıslı pikirler jıyındısı. I.Galperin tárepinen kórsetilgen grammatikalıq kategorıyalar arqalı tekst júzege shıǵadı. Onıń maǵlıwmat beriw kategorıyası tábiyattı, qubılıstı, is-háreketti anlatıw, olar boyınsha pikirlewdi anlatadı. Integraciya kategorıyası tekst birlikleri arasındaǵı baylanıs, ǵárezlilik degen qatnaslardı anlatadı. Retrospekciya kategorıyası bildirilip atırǵan waqıya hám qubılıslardıń izbe-iz bayanlanıwın bildiredi. Kogeziya kategorıyası tekst bólimleri arasındaǵı baylanıslardıń leksikalıq, grammatikalıq hám semantikalıq qurallar menen ámelge asırılıwın anlatadı.

Tekst lingvistikası XX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap qalıplese baslaǵan, sońǵı jılları túrkiy tillerdiń derlik barlıǵında rawajlanıp kiyatırǵan jańa tarawlardıń biri. Qazaq til biliminde tekst lingvistikasına baylanıslı miynetlerde tekstti joqarı dárejedegi til birliği dep esaplap, onıń baslı belgileri tutaslılıq hám baylanıslılıq dep qaraydı.¹ Ózbek til biliminde de tekst túsiniǵine, tekst birliklerine berilgen anıqlamalar hár qıylı. Ózbek tiliniń túsindirme sózliginde «matn» sóziniń arab tilinen ózleskenligin, gónergen sózler toparına kirip, tekst sózi anlatatuǵın mánige sáykes keletuǵınlıǵın atap ótedi: Jazılǵan, kóshirilgen yamasa baspadan shıǵarılǵan dóretiwshilik, ilimiy miynet, hújjet hám sol sıyaqlılar, yaki olardıń bir bólegi. Maqalanıń teksti; Muzıka shıǵarmasına, mısalı qanday da bir namaǵa, opera, romans hám taǵı basqalarǵa tiykar

¹ Галперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981, 20-бет.

² Қиличев Е. Матнинг лингвистик таҳлили. Бухара, 2000, 5-бет.

¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Алматы, 2008; Шешендік сөздердің дискурсы. Семей, 2014, 10-бет.

bolgan qosiq, sóz; Poligrafiyada shriftlerden biriniń atı.¹ Bunda teksttiń tiykarǵı belgileri anıq hám durıs kórsetilgen.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tekstke: qanday bolmasın jazılǵan, kóshirilgen yaki basılǵan tvorchestvolıq miynet, ádebiy shıǵarma, dokument yamasa onıń bir bólimi, úzindisi,- dep túsiniń beriledi.²

Axborot texnologiyalarınıń rawajlanıwı nátiyjesinde tekst sóziniń anlatatuǵın mánisi keńeydi. Máselen, kompyuterde terilgen tekst formatı *word*, *RTF tekst*, *formatlanǵan tekst*, *gipertekst hám t.b.*

Házirgi dáwirde tekst túrleri hám olarǵa tiyisli bolǵan belgilerdi anıqlaw dawam etpekte. Tekstke tiyisli belgiler sıpatında xabar beriw, erkin gápler yamasa quramalı sintaksislik pútinliktiń shólkemlesiwı, quram bólekleri arasında mazmunlıq hám sintaksislik baylanıstıń bar ekenligi, orın hám waqıt izbe-izligine qurılǵan, bir temaǵa jámlesken til birliǵın túsinemiz.

Lingvistikada ótken ásirniń 70-jıllarınan baslap tekst lingvistikası baǵdarı jedellik penen rawajlana basladı. Batıs Evropa mámleketlerinde tekst lingvistikası boyınsha ilimiy maqalalar toplamı, monografiya, oqıw qollanbaları, sabaqlıqlar baspadan shıqtı. Rus lingvistikasında tekst lingvistikasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwında I.R.Galperin, K.Kojevnikova, E.A.Referovskaya, G.Ya.Solganik, V.G.Gak, M.V.Lyapon, O.I.Moskalskaya, A.A.Mecler, O.L.Kamenskaya hám t.b. alımlardıń xızmetlerin ayrıqsha atap ótiwge boladı.

Ózbek til biliminde tekst túsiniǵı hár tárepleme túrli aspektlerde izertlendi hám izertlewler dawam etpekte. N.M.Turniyozov, B.Yoldoshev, A.Mamajonov, E.Qilichev, M.Hakimov, M.Yoldoshev, S.Boymirzaevalardıń tekst lingvistikası tarawındaǵı izertlewlerin atap ótiw orınlı.

Kóp jıllardan berli Joqarı oqıw orınlarınıń Lingvistika qánigeliginiń magistrantlarına “Tekst lingvistikası” pání oqıtılıp kelinbekte. Bul pándi oqıtıwdan tiykarǵı maqset – bolajaq oqıtıwshı hám lingvist alımlarǵa tekst lingvistikasınıń ilimiy-teoriyalıq máseleleri boyınsha hár tárepleme bilim beriw menen birge, olardıń keleshektegi jumıslarında ámeliy áhmiyetke iye bolǵan lingvistikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qalıplestiriw hám rawajlandırıwdan ibarat.

Bul pánniń wazıypası - tekst lingvistikasınıń ilimiy-teoriyalıq máseleleri, teksttiń lingvistika tarawında úyreniliwi, tekst birlikleri, tekst túrleri, tekste parcellıyaciya qubılısı, teksttiń quramın baylanıstırıwshı qurallar, teksttiń tillik analizi, kórkem tekst tiliniń fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik ózgesheliklerin, teksttiń kommunikativ-pragmatikalıq mazmunı boyınsha bilimlerdi úyretiwden ibarat. Bul pán magistrantlardıń teoriyalıq jaqtan jetik qánige bolıwına xızmet etedi.

Tekst lingvistikası pániniń obyektı – tekst (ilimiy, kórkem, publicistikalıq tekst hám t.b.)

Tekst lingvistikası pániniń predmeti – teksttiń túrli táreplerin analizlew, yaǵnıy tekstti lingvistikalıq, sociolingvistikalıq, psixolingvistikalıq, lingvostatistikalıq, Kognitivlik-diskursivlik hám t.b. táreplerin úyreniw.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., 1981, 452-бет.

² Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Нөкис, 1992, 302-бет.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekst sózine berilgen anıqlamalarǵa pikirińiz?
2. Túrkiy til biliminde tekst lingvistikası kimler tárepinen úyrenildi?
3. Awızeki hám jazba til haqqında maǵlıwmat berin?
4. Tekst lingvistikası pániniń maqseti, wazıypası, obykti hám predmeti nelerden ibarat?

Tekst lingvistikası pániniń izertleniw baǵdarları

Joba:

1. Tekst hám onıń ulıwma til biliminde úyreniliw tariyxı
2. Túrkiy til biliminde tekst lingvistikasınıń izertleniw baǵdarları

Tayanış sózler: *tekst, tekst túrleri, tekst stilistikası, tekst komponentleriniń baylanısı, kognitivlik lingvistika, pragmatika, mikrotekst, makrotekst, ilimiy tekst, kórkem tekst, parcellıyativ konstrukciya, lingvostatistikalıq metod hám t.b.*

Algashqı jámiyetlik dúzimnen baslap-aq, insanlardıń qáwimlerge birigiwi hám birgelikte qanshadan-qansha mashqalalardı sheshiwi, civilizaciya dep atalatuǵın rawajlanıw jollarında toqtawsız qádem taslawında olar ortasındaǵı kommunikaciyanıń, qatnasıqtıń ornı júdá áhmiyetli esaplanǵan. Kommunikativlikten ayra bolǵan, aǵzaları óz ara qarım-qatnastan pútkilley ajırılǵan insaniyat jámiyeti bolıwı múmkin emes.

Jıllar dawamında adam balası úyrenedi, úyretedi, tájiriybeler toplaydı, saqlaydı hám basqalarǵa jetkeredi. Álbette, úyreniw de, úyretiw de, tájiriybe-xabarlarardı toplaw hám saqlaw da til arqalı awızeki hám jazba túrde ámelge asadı. Lekin, bul kommunikativliktiń, awızeki qatnasıqtıń tillik-logikalıq, sociallıq, tariyxıy-estetikalıq mexanizmleri, olar menen baylanışlı nızamlılıqlar tiyisli pánler tárepinen tolıq úyrenilip bolınǵan joq. Bul tarawda elege shekem talas-tartışlı máseleler kóplep ushırasadı.

Hárqanday tillik kommunikaciyanıń júzege keliwinde úsh tiykarǵı elementtiń qatnasıwı májbúriy, yaǵnıy sóylewshi (jazıwshı) – xabar (tekst) – tınlawshı (oqıwshı). Durıs, awızeki kommunikaciya da sóylew sharayatı, xabar kanalı (dawıs, jazıw, magnit jazıwı, telefon hám t.b.), qatnasıwshı aǵzalardıń jası hám basqa belgileri sheshiwshi áhmiyetke iye. Biraq, bul úsh belgi awızeki kommunikaciyanıń tiykarǵı belgileri bolıp, olardıń birewisiz qatnas barısı bola almaydı.

Lingvistikanıń izertlew obykti bir qansha bólimlerge ajratılǵan. Yaǵnıy, fonetika-fonologiyada til sesleri, fonemalar, morfemikada morfemalar, leksikologiyada sózlik quram, al sintaksiste sóz dizbegi, jay gápler, qospa gápler, tekst úyreniledi. Usı dáwirge shekem lingvistikada tildin eń joqarı qatlamında eń joqarı birlik gáp dep qarap kelindi. Eger tek gápti kommunikativlik birlik dep esaplasaq, bunday lingvistika gáptiń semantikalıq-kommunikativlik mazmunın tolıq úyrene almaydı. Hárqanday sózdiń mánisi kontekstte anıq bolǵanıday, gáptiń basqa gápler menen baylanıslarısız mazmunın anıq ashıp beriw qıyın. Mısalı: *Sayaxathılar erteń usı*

qalağa baradı gápindegi mazmundı ańlaw ushın onnan aldın qollanǵan *Samarqand qalasınıń tariyxıy estelikleri haqqındaǵı film kórsetildi* sıyaqlı qanday da gáp bolıwı kerek. Kórinip turǵanıday, birinshi gápti erkin kommunikativlik birlik dep bolmaydı. Demek, lingvistikanıń shegarası bul jerde juwmaqlanbawı kerek.

Ótken ásirdiń 60-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap tekst lingvistikası kúshli pát penen rawajlandı. Juwmaqlanǵan bir pútinlik sıpatında tekst hám onıń ózgeshelikleri, túrleri, tekstte ushırasatuǵın tillik qubılısları hár túrli baǵdarda úyrenile basladı. Ayırım qánigeler tekst lingvistikasınıń til biliminiń ayrıqsha tarawı emes, al ulıwma lingvistikanıń fundamenti, bazası dep esaplaǵan. Batis Evropa mámleketlerinde tekst lingvistikası boyınsha ilimiy toplamlar baspadan shıqtı, arnawlı ilimiy oraylar dúzildi, monografiyalar, sabaqlıqlar, hátteki mektepler ushın sabaqlıqlar shıǵarıldı.

Rus til biliminde de tekst lingvistikası mashqalaları V.V.Odincov, I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, L.M.Loseva, Yu.M.Lotman, Z.Ya.Turaeva, N.D.Zarubina, E.V.Sidorov, O.L.Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina hám t.b. ilimpazlar tárepinen izertlenilgen.¹

Lingvistikadaǵı bul baǵdardaǵı izertlewlerdi hár tárepleme analizlegen O.I.Moskalskaya ótken ásirdiń 60-70-jıllarına kelip ulıwma til biliminde tekst lingvistikası boyınsha kóplegen izertlewlerdiń júzege kelgenligin hám tekst lingvistikası óz aldına pán sıpatında qalıplese baslaǵanlıǵın aytıp ótiw menen birge, izertlewlerge fundament bolǵan tiykarǵı qaǵıydalardı tómendegi toparlarǵa bóledi:

1. Tamamlanǵan oy-pikirdi bildiretuǵın tiykarǵı birlik gáp emes, al tekst; gáp – teksttiń ayrıqsha túri. Tekst sintaksistiń joqarı birliǵi esaplanadı.

2. Basqa til birlikleri siyaqlı tekst til birlikleri sistemasınıń bólegi.

3. Tekstti ayrıqsha til birliǵi sıpatında hár tárepleme úyreniw lingvistikalıq kólemdegi arnawlı pán – tekst lingvistikasınıń jaratılıwın talap etti.

Tekst lingvistikası usı tárizde qalıplesip, rawajlanıp barmaqta. Biraq rus til biliminde tekst lingvistikası óziniń izertlew obyektinen tısqarı kóplegen máselelerdi qamtıp alǵanlıǵı, basqa pán tarawlarınıń mashqalalarına aralasıp atırǵanlıǵın, gáp túsiniǵi biykar etilip atırǵanday tartıslı kózqaraslar da barshılıq. Rus lingvisti R.A.Budagov tekst lingvistikası boyınsha jaratılǵan toplamnıń baspadan shıǵarılıwına arnap jazǵan maqalasında tekst lingvistikası insannıń tekstti dóretiliw, dúziw, túsiniw sıyaqlı qábiletlerin úyrenbekshi boladı, al bul jerde basqa pánlerdiń izertlew obyektlerine tiyisli máseleler de bar ekenligin atap ótedi. Ol jáne de tómendegi pikirlerdi keltiredi: Tekst lingvistikası tarawın izertlewshilerdiń dáslepki niyetleri júdá jaqsı edi. Ilimiy-texnikalıq rawajlanıwlarǵa, informaciya ásiri talaplarına juwap beriw, tilde tek kishi birlikler emes, úlken birlikler de bar ekenligin kórsetiw, tekst aǵımında gáplerdiń birigiw formaları hám baylanıs quralların izertlew. Bulardıń bári itibarǵa ılayıq hám olardı qollap-quwatlaw kerek. Hár tárepten dástúriy lingvistikaǵa

¹ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М., «Искусство», 1970; Лингвистика текста. Материалы научной конференции. М., 1974; Лосева Л.М. Как строится текст. М., «Просвещение», 1980; Одинцов В.В. Стилистика текста. М., «Наука», 1980; Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981; Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981; Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. М., 1981; Тураева З.Я. Лингвистика текста. М., «Просвещение», 1986; Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. М., «Наука», 1987; Каменская О.И. Текст и коммуникация. М., 1990; Горшков А.И. Русская стилистика. М., 2001; Валгина Н.С. Теория текста. М., «Логос», 2004.

uqsamawğa umtılıw qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵaradı. Jáne de ázzi jeri tildiń úlken hám kishi birliklerin bir-birine qarsı qoyıw. Gáptiń, sóz yamasa sóz dizbeginiń qurılısın úyrenbey turıp gáplerdiń birigiw principlerin úyreniw múmkin emes.¹

Sonı da aytıp ótiw kerek, tekst lingvistikası tekstti tiykarǵı birlik dep esaplar eken, gápler yamasa sóz dizbeklerine tán ózgesheliklerdi, olardıń tekst quramındaǵı ornın, ulıwma aytqanda dástúriy lingvistikada tán alınǵan qaǵıydalardı biykar etpeydi.

Tyurkologiyada tekst probleması ótken ásirdiń 70-jıllarınıń basında kórnekli tatar tilshisi M.Zakiev tárepinen qoyılǵan. Tekstti erkin gápler arasındaǵı baylanıstı úyrenbesten izertlep bolmaytuǵınlıǵın, sebebi tekst hár qıylı usıllar menen óz ara baylanısqa gápler dizbeginen ibarat bolıwı, soǵan qaray gápten úlken quramalı sintaksislik pútinlik dep atalatuǵın birlikler kiretuǵınlıǵın (olar abzac, bap, ayırım waqıtları pútin shıǵarma hám t.b. bóliniwin) aytıp ótedi: «Tekstte quramalı sintaksislik pútinlik tildiń tiykarǵı birliǵı bola almaydı hám gápke qarama-qarsı qoyılıwı múmkin emes».² 1974-jılı baspadan shıǵarılǵan sabaqlıqta quramalı sintaksislik pútinlikti, “sintaksislik pútinlikler” (“sintaksislik bótenner”) dep ataydı: Sintaksislik pútinlikler, yaǵnıy erkin gáplerdiń baylanısın úyreniw túrkiy tillerde ele tolıq jolǵa qoyılǵan joq. Bul másele tek lingvistika ushın emes, al ádebiyat ilimi ushın da júdá áhmiyetli. Sebebi, erkin gáplerdiń baylanısın bilmey turıp, tekstti onıń ayırım bóleklerin, abzacların, tamamlanǵan bir pútin etip dúziw júdá qıyın.³ 1984-jılǵa basılǵan oqıw qollanbasında alım tekst lingvistikası mashqalaların tereńirek izertlegen. Kitapqa “Tekst sintaksisi” atı menen arnawlı bólim kiritken hám onda tekst túrleri, teksttiń mazmunı, kommunikativlik, strukturalıq, grammatikalıq pútinligi, tekst kompoziciyası, tekst sintaksisi hám lingvistikalıq kategoriyalar hám taǵı basqa máseleler boyınsha pikirlerin keltiredi.⁴

Azerbayjan lingvistikasında tekst sintaksisi hám onıń ózine tán ózgeshelikleri K.M.Abdullaev tárepinen arnawlı izertlengen. Azerbayjan tilindegi tekst, onıń kommunikativlik, struktura-semantikalıq ózgeshelikleri, tekst birlikleri anıq baqlawlar tiykarında analizlengen.

Ózbek til biliminde tekst lingvistikası tarawı boyınsha bir qansha jumıslar alıp barılǵan. Akademik Ğ.Abdurahmonov 1980-jıldıń 10-12-sentyabrında Tashkentte bolıp ótken tyurkologlardıń III konferenciyasında tekst teoriyasına arnalǵan lekciya oqıp, onda máseleniń áhmiyeti hám sheshimleri haqqında óz pikirini bildirgen. Onıń “Hozirgi ozbek adabiy tili. Sintaksis” sabaqlıǵında da tekst haqqındaǵı kózqarasları keń túrde bayanlanadı. A.Ĝulomov gápte pikir tamamlanǵanlıǵınıń belgili dárejede ǵana ekenligi, shıǵarmanıń mazmunı pútin tekstten ańlanılatuǵınlıǵın aytıp ótedi.

Teksttiń usınday ózgesheliklerin esapqa alıp, ayırım izertlewshiler onı lingvistikaniń bir tarawı sıpatında (tekst grammatikası, tekst lingvistikası hám t.b. atlar menen) qaraw kerek ekenligin aytadı. Ayırımlar onı tekst sintaksisi dep atap (sóz dizbegi sintaksisi, jay gáp sintaksisi hám t.b.), gáp sintaksisiniń dawamı dep esaplaydı, bul arqalı sintaksis termininiń mánisin keńeyttirip, tiykarǵı sintaksislik

¹ Будагов Р.А. Филология и культура. М., 1980, 85-бет.

² Современный татарский язык. М., «Наука», 1971, 237-бет.

³ Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле (Синтаксис). Казан, 1974, 257-бет.

⁴ Зәкиев М.З.Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 199-226-бетлер.

birlik dep sintaksislik pútinlikti tán aladı. Yaǵnıy, sintaksistiń joqarı birligi qospa gáp emes, al tekst boladı.

M.Tuxsonov óziniń dissertaciyasında makrotekst hám mikrotekstiń ózgesheliklerin ajratıp, ózbek tilindegi mikroteksti baylanıstırıwshı qurallar sistemasın izertlegen.¹ Bul miynet ózbek til biliminde mikrotekst hám onıń kogeziyasın monografıyalıq aspektte úyreniwge arnalǵan birinshi izertlewlerden ekenligi menen ajralıp turadı.

Ózbek til biliminde tekst lingvistikası boyınsha ulıwmalastırıwshı, ilimiy xarakterdegi dáslepki jumislardıń biri A.Mamajonov tárepinen jaratılǵan «Tekst lingvistikası» miyneti bolıp tabıladı. M.Abdupattoev penen birgelikte baspadan shıǵarǵan “Matn sintaksisi” atlı oqıw qollanbasında tekstiń strukturalıq-semantikalıq hám stilistikalıq tárepleri, tekst birliklerindeki tema-remalıq qatnas tolıǵı menen talqılangan, tiyisli juwmaqlar ulıwmalastırılǵan.

N.Turniyozovtıń “Matn lingvistikası” atlı oqıw qollanbasında tekst haqqında ulıwma maǵlıwmat, mikrotekst hám makrotekst túsinipleri, tekst birlikleri arasındaǵı qatnasıqlar boyınsha ilimiy maǵlıwmatlar berilgen.²

M.Hakimov kandidatlıq dissertaciyasında ózbek tilinde ilimiy tekstiń sintagmatikalıq hám pragmatikalıq ózgesheliklerin bay faktlik materiallar tiykarında tolıq izertlegen.³

Teksti úyreniwdiń statistikalıq usılı haqqında B.Yuldoshevtiń “Matnni uranishning lingvostatistik metodlari” oqıw qollanbasında pikirler bildirilgen. Bul miynette hár qıylı stildegi tekstlerdi statistikalıq metodlar tiykarında úyreniw usılları, túrleri, jiyilik sózlikler hám olardı dóretiw principi bayanlangan.⁴ Teksti úyreniwdiń lingvostatistikalıq metodların analizlew hám qollanıw tekst lingvistikasınıń áhmiyetli mashqalalarından biri esaplanadı.

Qaraqalpaq til biliminde bul baǵdarda miynetler az. Berdaq shayırdıń sóz baylıǵın izertlewge arnalǵan alfavitli jiyilik sózligi D.S.Nasırov hám M.Ayimbetovlar tárepinen «Berdaq tańlamalı shıǵarmalarınıń alfavitli jiyilik sózligi» (Nókis, 1993) baspadan shıǵarıldı.

Lingvistikada teksti psixolingvistikalıq tárepten úyreniw úlken áhmiyetke iye. Bul baǵdardaǵı miynetlerde tekstiń jaratılıwı hám túsini (percepciyası) penen baylanıslı processler, yaǵnıy adam psixologiyası hám tekst ortasındaǵı baylanıs úyreniledi. I.Azimovanıń kandidatlıq dissertaciyasında lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı psixolingvistikalıq tájiriybeler tiykarında anıqlap, teksti úyreniw procesiniń dárejeleri kórsetilgen.⁵

Ózbek tilinde M.Yuldoshev kórkem teksti lingvopoetikalıq analizlewge arnalǵan doktorlıq dissertaciyasını jaqladı. Bul jumısında tildiń estetikalıq xızmeti, kórkem tekstiń mazmunı boyınsha túrleri hám intertekstuallıq mashqalalar bay faktlik

¹ Тухсанов М. Микротекст и система выражения его когерентности в узбекской художественной речи: Автореф. дисс. ... к-та филол. наук. Ташкент, 1987.

² Турниёзов М. Матн лингвистикаси (маърузалар матни). Самарқанд, 2004.

³ Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. Фан. н-ди... дисс. Тошкент, 1993.

⁴ Йўлдошев Б. Матнни ўрганишнинг лингвостатистик методлари (услубий қўлланма). Самарқанд, 2008.

⁵ Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент, 2008.

materiallar tiykarında analizlengen, kórkem tekstti lingvopoetikalıq tallaw prinsipleri islep shıǵılǵan, sonday-aq kórkem tekstte fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik birliklerdiń poetikalıq xızmetleri anıqlanǵan.¹

2010-jılda S.Boymirzaevanıń doktorlıq jumısı teksttiń kommunikativlik-pragmatikalıq ózgesheliklerin izertlewge arnalǵan². Sh.Turniyazovanıń kandidatlıq jumısı tekst qalıplesiwiniń derivaciyalıq ózgesheliklerine arnalǵan bolıp, onda mikrotekst hám onıń túrleri haqqında pikirler bildirilgen.³

2011-jılda Sh.Haydarovtıń «Badiiy matnda parcelliyativ konstrukciyalarning qullanilishi» temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında parcelliyativlik konstrukciyalar kórkem tekst materialları tiykarında izertlengen, olardıń ózine tán tárepleri talqılانǵan.

Qaraqalpaq til biliminde tekst lingvistikası haqqında usı kúnge deyin arawlı izertlew obyektı bolmadı. 1992-jılı jariq kórgen akademiyalıq grammatikada tekst haqqında ulıwma sóz etilmedi. Biraq onda: «... biziń sóylewimizdiń yamasa pikir alısıwımızdıń ózi izbe-iz belgili bir logikalıq tártipte qurılǵan gáplerdiń jáminen dúziledi. Sóylesiwimiz uzaq yamasa qısqa bolıp keledi. Eger de sóylesiwimiz uzaq bolsa, ol bir neshe gáplerden, al qısqa bolsa, ol az sandaǵı gáplerden turadı»,⁴-degen pikir ayılǵan. 1996-jılı joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bóliminiń studentlerine arnalǵan sabaqlıqta tekst sintaksistiń joqarı birligi ekenligi, onıń gápten ayırmashılıǵı haqqında qısqasha túsinik berilgen.⁵ Al, 2009-jılı shıǵarılǵan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis» sabaqlıǵında, tekst túsinigi, onıń dúzilisi hám komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, túrleri haqqında maǵlıwmat beriledi.⁶

Tekst lingvistikasınıń jáne bir tarawı – kórkem tekstti izertlew qaraqalpaq til biliminde joqarı dárejede rawajlanǵan. Ásirese qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń tili hám klassik shayırlar shıǵarmalarınıń tillik ózgeshelikleri ilimpazlar tárepinen izertlenip kelmekte. Bunda eń dáslep Orazaq Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» miynetin atap ótiw orınlı.⁷ Sonday-aq Sh.Abdinazimovtıń «Qırıq qız dástanınıń leksikası», A.Abdievtiń «Alpamıs dástanınıń leksikası» temasındaǵı kandidatlıq dissertaciya jumıslarında «Qırıq qız» hám «Alpamıs» dástanınıń leksikalıq ózgeshelikleri hár tárepleme izertlenildi.

Qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarınıń tillik ózgeshelikleri D.Nasırov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytovlardıń avtorlıǵında 1995-jılı shıqqan «Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarınıń tili» degen atamadaǵı miynetinde hár tárepleme úyrenildi. Izertlew jumısında Jiyen jıraw, Ájiniyaz, Kúnxoja, Berdaq shayırlar menen birge Ótesh, Omar hám Ayapbergen shayır shıǵarmaları tiline de talqı jasalǵan.

¹ Йўлдошев М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол.фан.докт...дис. Тошкент, 2009.

² Боймирзаева С. Ўзбек тилида матнинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол.фан.докт...дис. Тошкент, 2010.

³ Турниязова Ш. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. Филол. фан.номз...дис. Тошкент, 2010.

⁴ Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 99-бет.

⁵ Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 6-8-бетлер.

⁶ Dáwletov A., Dáwletov E., Qudaybergenov M., Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009, 268-275-бетлер.

⁷ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық харектеристикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.

Keyingi dáwirde Sh.Abdinazimov «Berdaq shıǵarmaların tili» degen temada doktorlıq dissertaciyasını jaqladı hám usı atamadaǵı monografiyası jarıq kórdi¹. Avtordıń bul miynetinde Berdaq shıǵarmaların tili keń baǵdarda izertlengen.

Soday-aq G.Qarlıbaevanıń kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciya jumıslarında² Ájiniyaz shayır shıǵarmaları tiliniń fonetika-morfologiyalıq, leksika-semantikalıq ózgeshelikleri keń túrde úyrenilgen. B.Ubaydullaevtıń kandidatlıq dissertaciyasında XIX ásirdegi klassik shayırlar shıǵarmalarında almasıqlardıń qollanılıw ózgesheliklerine toqtap ótilgen.³

Kórinip turǵanıday, tekst lingvistikası ústinde túrli baǵdarda hám aspektlerde izertlewler alıp barılǵan hám alıp barılmaqta. Tekstti izertlewdiń jáne de jańa tarawların tabıw tiykarǵı wazıypalardan esaplanadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekst lingvistikası pání ayrıqsha pán sıpatında qashannan baslap úyrenile basladı?
2. Ulıwma til biliminde tekstti izertlewge arnalǵan qanday miynetler dóretilgen?
3. Túrkiy til biliminde tekst lingvistikasına arnalǵan kimlerdiń miynetleri bar?
4. Teksttiń kommunikativlik-pragmatikalıq ózgeshelikleri kimler tárepinen izertlengen?
5. Tekstti úyreniwde lingvostatistikalıq metodtıń áhmiyeti?
6. Tekstti psixolingvistikalıq tárepten úyrengen alım kim hám ol qanday pikirlerdi alǵa súrgen?

Tekst túsinigi hám onıń til sistemasında tutqan ornı

Joba:

1. Tekst túsinigi
2. Tekst birlikleri

Tayanış sózler: *awızeki til, jazba til, sóylew procesi, gáp, kommunikaciya, tekst teoriyası, sintaksis, tekst sintaksisi, sintaksislik birlik, diskurs, baylanıslılıq, pútinlik, fraza, abzac, quramalı sintaksislik pútinlik, ilimiy tekst, kórkem tekst, rásmiy is qaǵazlar teksti, irkilis belgileri hám t.b.*

Tekst túsinigi tekst lingvistikasınıń eń tiykarǵı hám áhmiyetli mashqalalarından biri bolıp esaplanadı. Tekstke anıqlama beriwde ilimpazlar arasında birdey pikirler ushıraspaydı. L.M.Loseva “tekst” túsinigin anıqlawda barlıq tekstler ushın ulıwmalıq belgilerden kelip shıǵıw kerekligi, bul belgilerdiń birinshisi sıpatında onıń jazba formada bolıwın aytıp ótedi.⁴ Tekstti lingvistikanıń izertlew obykti sıpatında rus

¹ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Ташкент, «Фан», 2006.

² Қарлыбева Г.Е. Әжинияз шығармалары тилинің фонетика-морфологиялық өзгешелikleri. Фил.илим.канд. диссертациясы. Нөкис, 2002; Әжинияз шығармалары тилинің семантикалық-стилистикалық өзгешелikleri. Фил.илим.докт. диссертациясы. Нөкис, 2017.

³ Ubaydullaev B.G. XIX әсирдеги қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлардың лексика-грамматикалық өзгешелikleri. Филол.илим.канд. диссертациясы. Нөкис, 2006.

⁴ Лосева Л.М. Как строится текст, 4-бет.

til biliminde birinshilerden bolıp izertlegen I.R.Galperinniń pikirinshe de, tekst jazba túrdegi shıǵarmalar.

Teksttiń mazmunı hám kommunikaciya procesindegi xızmeti tek ǵana jazıw menen shegaralanatuǵın bolsa, bunday úlken kommunikativlik birliktiń tildegi ornı qalay belgileniwi haqqındaǵı másele ashıq qalǵan.

Tekst lingvistikasını izertlegen ilimpazlar tiykarınan teksttiń jazba hám awızeki formalarda keletuǵınlıǵına keńnen toqtaydı. Haqıyqatında da, bul pikirler ilimiy-logikalıq tárepten tolıq tiykarǵa iye hám ol teksttiń mazmunın tolıq sáwlelendiredi.

Z.Ya.Turaeva tekst lingvistikasınıń predmeti etip, tekstti tar mánide tek ǵana jazba tildin ónimi sıpatında analizlewdiń maqsetke muwapıq bolatuǵınlıǵın aytıp ótedi. Eger, awızeki sóylew seslik dawıslar arqalı bildirilse, tekst jazba túrde beriledi. Awızeki sóylew bir baǵdarda boladı, sebebi ol seslik til arqalı júzege shıǵadı. Awızeki til qaytımsız, yaǵnıy ayıldı ma onıń qálegen bir bólegine qayta almaysań, jazba til qaytımlı, sebebi onıń qálegen ornına qayta alasań. Eger sóylew háreket, process bolsa, tekst eki tárepleme ózgeshelikke iye. Eger sóylewdiń belgili bir waqıtta bar ekenligi, aytıw waqtı menen sheklengen bolsa, tekst waqt penen sheklenbeydi.¹

Ózbek til biliminde bul tarawdaǵı miynetlerde de joqarıdaǵıday pikirler ushırasadı. Máselen, M.Hakimovtiń kandidatlıq dissertaciyasında: «Sóylew – bul sóylewshiniń sóylew procesi menen baylanıslı bolǵan qubılıs sıpatında berilse, tekst te usı sóylew procesiniń jazba túri. «Sóylew» óziniń jazba atamasında tekstke tuwra keledi. Tekst – awızeki sóylewde kontekstke qaraǵanda stabillesken, ádebiy til normaları tiykarında qalıplesken sóylew jemisi.²

Bunday pikirlerdiń qarama-qarsı bolıwı tábiyiy. Adamlar ortasındaǵı kommunikaciya procesi tekstler arqalı ámelge asırılar eken, tekstti tek jazba forma menen shegaralaw tekst teoriyasına qarsı keledi. Sebebi, hár qanday kommunikaciyanıń tek ǵana jazba túrde ámelge asıwın kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı.

Sintaksistiniń tiykarǵı birligi gáp ekenligi, tekst yaki onıń birlikleri gápten úlken, joqarı sintaksislik-kommunikativlik birlikler esaplanıwı kerekligi tekst lingvistikasınıń tiykarǵı qaǵıydalarınan birine aylandı. Solay eken, tek jazıwda ańlatılǵan gápti ǵana gáp dep, awızeki sóylewdegi gápti gáp bolmaydı dep aytıw nadurıs ekenligin dálillewdiń hájeti joq. Eger tek jazıwda sáwlelengen pütün bir sóylemdi ǵana tekst deytuǵın bolsaq, logika gáptiń de tek jazıwdaǵısınıń tán alıw kerekligin uqtıradı.

Awızeki tildin bir baǵdarlılıǵı, jazba tildin kóp baǵdarlı ekenligi, awızeki tildin “qaytımsızlıǵı”, al jazba tildin «qaytatıuǵınlıǵı», yaǵnıy onıń qálegen bólegine hár qanday waqıtta qaytıw múmkinligi haqqındaǵı pikirler de tiykarlı emes. Eger tek jazba tilde ǵana aldınǵı bóleklerge qaytıw múmkin bolsa, awızeki tilde bunıń imkanı bolmasa, onda awızeki tildi túsiniwdiń ilajı bolmaǵan bolar edi. Sebebi, sóylewshi anıq pütün bir pikirdi, temanı awızeki bayanlaw waqtında onıń ózi de, tap sonday tınlawshı da bul sóylemniń aldınǵı qálegen bólegine qayta aladı, aldınǵı bólekleri olardıń yadında turadı. Eger bunday bolmasa, yaǵnıy ayılǵan pikirler sóylewshiniń de, tınlawshınıń da esinde turmasa, gápti dúziw de, onıń mazmunın ańlawdiń da imkanı

¹ Турсева З.Я. Лингвистика текста. М., 1986, 12-бет.

² Hakimov M.X. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. Toshkent, 1993, 17,18, 21-бетler.

bolmas edi. Durıs, awızeki tildiń sóylew waqtında ǵana bar ekenligi, al jazba tildiń waqıt kózqarasınan shegaralanbaǵanlıǵın hesh kim biykar etpeydi, biraq awızeki tildi eslew, yadta saqlaw, ulıwma onı yamasa onıń belgili bir bólimlerin tiklew ilajsız degeni emes. Pútin awızeki til tek jazba formada alıńanda ǵana tekst dóretiledi degen tárizindegi juwmaq belgili bir ilimiy tiykarǵa iye emes.

Hár bir xalıq ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay awızeki dóretpelerine iye. Máselen, bir qosıqtı yamasa erteki tek qaǵazǵa yamasa magnit lentasına túsirilgende tekst, biraq awızeki túrinde tekst bola almaydı dep aytıw tekst túsiniǵın til normasınan tısqarǵa shıǵarıp jiberetuǵını belgili. Awızeki shıǵarmanı kerekli qurallar (jazıw, magnit lentası, multimediya hám t.b.) járdeminde jazıp qoyıw xabardı waqıt hám orında saqlawdı támiyinlewdiń imkanıyatı esaplanadı, biraq, ol jazba til belgili tayarlıq penen ámelge asırıladı, sonıń ushın ol durıs hám bir tegis islengen bolsa da, til birlikleriniń tábiyatına tikkeley ózgeris kiritetuǵın tásiiri haqqında aytıp bolmaydı. Yaǵnıy, tayarlıqsız spontan awızeki til hám tayarlıq penen islengen jazba til ortasında strukturalıq-stillik ózine tán ózgesheliklerdiń barlıǵı tábiyiy, biraq bular birin tekst emes, al ekinshisin tekst dep atawǵa tiykar bola almaydı.

Teksttiń semantikalıq-strukturalıq dúzilisi rus tilindegi awızeki hám jazba til mısasında tolıq izertlenedi. R.A.Karimovanıń doktorlıq dissertaciyasında tekst tek jazba formada ǵana emes, al awızeki formada da kórinetuǵını aytıp ótilei. Bunda awızeki forma genetikalıq tiykar ekenligin ayrıqsha atap ótedi hám faktlerdi analizlewden kelip shıǵıp, “bir qarasta teksttiń qarama-qarsı noqatlarında jaylasqanınday kórinetuǵın awızeki tekst hám jazba tekst (kórkem tekst) ulıwma ózgeshelikke - anıq dúziliske iye” degen teoriyalıq juwmaqqa keledi.¹

Haqıyqatında da, awızeki til birlemshi, jazba til ekilemshi, sonıń ushın da jazba tekst ushın awızeki tildiń “genetikalıq tiykar” bolıwı aksioma esaplanadı. Pánniń rawajlanıwı ushın ádebiy tilde jazba hám awızeki formalar bir pútinligin hám olar ishki sóylem arqalı bir-biri menen tıǵız baylanısta ekenligin anıqlastırıp alıw zárúr. Jazba tekstti oqıǵanda biz onı tek kózimiz menen anılamaymız, al onı ishki sóylewimiz tárizinde “aytamız”. Ishki sóylem haqqındaǵı táliymatsız lingvistika ulıwma bar bola almaydı.²

Ulıwma til biliminde tekst mashqalaların izertlewge arnalǵan miynetlerdiń kópshiliginde “diskurs” termini jiyi qullanıladı. V.Xegay atap ótgenindey, bul termin tekst lingvistikası menen bir qatarda ádebiyattanıw, sociologiya, siyasattanıw, filosofiya, logika, psixologiya sıyaqlı ilim tarawlarında keń qullanılıp kiyatırǵan bolsa da, tekst lingvistikasınıń ózinde de birden-bir, kópshilik tárepten qabıllanǵan anıq mánisi joq, hár qıylı túsiniqler ushın anılanıladı. Dáslep “diskurs” hám “tekst” terminleri bir túsiniq ushın qullanılǵan bolsa, keyinirek “tekst” jazba kommunikaciyaǵa, «diskurs» awızeki kommunikaciyaǵa qullanılǵan. Mısalı, golland lingvistleri T.A.van Deyk hám V.Kinchlar “diskurs”tı teksttiń sinonimi sıpatında qollanǵan.

¹ Каримова Р.А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов): Авторев. Дисс. ...д-ра филол.наук. М., 1992.

² Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. М., 1980, 40-41-бетлер.

A.I.Gorshkov ayrıqsha kórsetip ótgenindey, lingvistikalıq miynetlerde “diskurs” termininiń ayrıqsha bir mánisi joq, onıń ańlatatuǵın mánis diapozonı júdá keń. Bul sóz francuz tilinde discours – “sóylem”, “sóylew” degen mánini bildiredi. Diskurs termini “tekst”ke sinonim sıpatında qollanǵanlıǵın atap ótedi hám sol tárizde teksttiń jazba túrde de, awızeki túrde de bola beretuǵınlıǵına jáne bir márte ayrıqsha itibar qaratadı. Demek, tekst awızeki yamasa jazba formadaǵı pútin bir tillik dóretpе sanaladı.

Tildi izertlew procesinde fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik hám leksika-semantikalıq qatlamlar bir-birinen ajratıladı. Tekst sol qatlamlardıń qay jerinen orın aladı? Ulıwma, tekst tildiń ayrıqsha qatlamı bola aladı ma?

Tekst lingvistikası keń rawajlanǵanǵa deyingi til biliminde bul máselede bir pikir joqarı turatuǵın edi, yaǵnıy tildiń joqarı birliǵı sıpatında gáp tán alınǵan. Rus lingvisti M.Ya.Blox til birlikleri hám til qatlamları qatnasların bir pútin sistema tárizinde izertler eken, tildiń eń kishi birliginen baslap eń úlken birliǵı tekstke deyin ayrıqsha itibar qarattı. Ásirese, gáp hám teksttiń til qatlamlarına qatnası máselesinde anıq hám tiykarlı pikirlerdi bayanlaydı. Ol gápti til qatlamların qalıplestiretuǵın birlik sıpatında “propozema” dep ataydı (gáptiń semantikalıq tiykarın ańlatatuǵın “propoziciya” sózinen) hám propozematikalıq qatlam tildiń aqırǵı hám joqarǵı shegarası emesligin, propozematikalıq qatlamnıń joqarısında erkin gáplerdiń sintaksislik birigiwi nátiyjesinde qalıplesetuǵın “suprapropozematikalıq qatlam” turıwın aytadı.¹

Amerika diskriptivlik lingvistikasınıń miynetlerinde tekstti til birlikleri quramına kirgizbeydi, olardıń bazı birewleri tekstti tillik birlikler menen teńlestiredi.² Alбетте, bunday kózqaras diskussiyalardı payda etedi.

Bir qatar ilimpazlar hárqanday tillik qarım-qatnastıń tiykarǵı birliǵı tekst ekenligin atap ótedi. Tamamlanǵan xabar tekst arqalı kórinedi. Tildiń tómengi qatlam birlikleri kommunikaciyaда tikkeley, yaǵnıy tekst quramına kirgen jaǵdayda ǵana qatnasadı. Sonıń ushın da tekstti til qatlamlarınıń eń joqarı birliǵı sıpatında talqılaw lingvistikada keń orın almaqta.³

Bul orında sonday soraw tuwılıwı múmkin: eń joqarı qatlamdı tekst dep ataw maqul ma? Yamasa basqasha ataw maqsetke muwapıq pa? Til sistemasınıń fonologiyalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, sintaksislik qatlamları tárizinde, joqarı paǵana sıpatında tekst ajratılса, bul qatlam sintaksislik qatlamnan ayrıqsha ózgeshelikke iye boladı.

Mine, usınday ózgesheliklerdi itibarǵa alıp tekstti makrosintaksislik qatlam dep ataw múmkin. Demek, tekst til strukturasında ayrıqsha joqarı sintaksikalıq qatlam bola aladı. Lingvistikalıq miynetlerde tekstke kóplegen anıqlamalar berilgen. Máselen, teksttiń jazba tilge yamasa awızeki tilge tiyisli ekenligi haqqındaǵı tartıslardı eslewdiń ózi jeterli. Bul berilgen anıqlamalarda quramalı pútinliktiń barlıq tárepleri tolıq qamtıp alınǵan, tekst mazmunı hár tárepleme ashıp berilgen, birden bir anıq, ulıwma juwmaqlar islengen dewge ele erte. Sóz hám gáp terminlerin táriplewge urınıw

¹ Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М., 1986, 47-бет.

² Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. М., 1979, 35-бет.

³ Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное, 36-40-беттер.

neshe ásirlerden berli dawam etip kiyatırǵan bolsa, búgin solar qatarına “tekst” túsiniǵın qosıw múmkin.

Tekst bólekleri bolǵan gápler ortasında grammatikalıq, mazmunlıq-logikalıq jaqtan baylanıslılıqtıń bar ekenligi tekst izertlewshileriniń derlik hámmesi tárepinen atap ótilgen. Mısalı, chex lingvisti K.Kojevnikova tekst mashqalalarına arnalǵan izertlewlerinde kózqaraslar hár qıylı bolmasın, tek bir máselede, yaǵnıy «tekstti baylanıssız kóz aldımızǵa keltirip bolmaytuǵınlıǵın» atap ótedi.¹

Jáne bir chex lingvisti D.Brçakova baylanıslılıq kommunikaciyanıń tiykarǵı shártlerinen biri ekenligin, belgili bólegi aldınǵı bóleklerdegi xabar aǵımın óz ishine alǵan, tematikalıq birlik payda bolǵan tekst haqqında tómendegilerdi jazadı:

«Baylanıslılıq semiologiyalıq kategoriya sıpatında teksttiń lingvistikalıq analizine qatnaslı boladı. Onı birden artıq gápten quralǵan tekst bóleginde kóriw múmkin. Baylanıslılıqtıń áhmiyeti bir tema haqqındaǵı xabardı teksttiń bir segmentinen ekinshisine ótkiziw».² Álbette, baylanıslılıqtıń bunday analizinde sintaksislik jaǵday biykar etilmese de, hár qalay, mazmunlıq-logikalıq jantasıw jaǵınan birinshi orınǵa shıqqan. Bul orında teksttiń baylanıslılıǵı menen tikkeley qatnaslı teksttiń pútinligi de ayırıqsha dıqqatqa ılayıq. Ulıwma pútinlikti payda etetuǵın barlıq elementler ortasında baylanıslılıqtıń bar ekenligine qaray bir pútinlik júzege keledi.

Tekst ayırıqsha hám erkin birlik bola alıwı ushın onıń baslanıw hám juwmaqlanıw shegarası bolıwı shárt, áne sol eki tárepten bolatuǵın shegaralar arasındaǵı bólek bir pútin bola aladı. Sonıń ushın da kópshilik tekst izertlewshileri baylanıslılıq hám pútinlikti teksttiń ontologiyalıq ózgeshelikleri toparına kiritiwdi maqul dep biledi. Házirgi waqıtta olar, pútinlik mazmunlıq kategoriya bolsa da, hám sintaksislik, hám mánilik baylanısqa tiykarlanıwın aytıp ótken. Biraq sintaksislik baylanıs mánilik-mazmunlıq baylanıslarsız júzege shıǵa almaydı. Soǵan tiykarlanıp baylanıslılıqtı da, pútinlikti de teksttiń mazmunlıq-sintaksislik kategoriyası sıpatında bahalaw maqsetke muwapıq. O.I.Moskalskaya teksttiń pútinligi, onı payda etiwshi elementlerdiń tıǵız baylanısqanlıǵı lingvistikada teksttiń kogerentligi (latınsha cohaerens-baylanıslı, óz ara baylanısqan) atın alǵanlıǵı, bul túsiniń molekulyar fizikadaǵı kogeziya (yaǵnıy molekulalardıń denede bir-biri menen qosılıwı) termini menen de júdá obrazlı bir tárizde sáwleleniwın aytadı: «teksttiń kogerentligi tek mazmunlıq qubılıs emes. Ol bir waqıttıń ózinde óz ara forma, mazmun hám funkciya menen baylanısta bolıwshı strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinlikler sıpatında sáwlelenedi».³

Teksttiń óz aldına joqarı kommunikativlik birlik sıpatında jasawı da áne soǵan tiykarlanadı. Baylanıslılıq hám pútinlikti teksttiń ontologiyalıq, yaǵnıy bar ekenliginiń belgisi dep tabılıwı biykarǵa emes.

Ózbek til biliminde A.Mamajonov hám M.Abdupattoyevlar tekst quramındaǵı baylanıslılıq tuwralı bılay deydi: «Tekst – sintaksistiń úyreniw obyektı. Sintaksislik qubılıs sıpatında tekst arnawlı leksikalıq-grammatikalıq mazmunına qaray birikken

¹ Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом / Синтаксис текста. М., 1979, 50-бет.

² Брçакова Д. О связности в устных коммуниках / Синтаксис текста. М, 1979, 250-260-бетлер.

³ Москальская О.И. Грамматика текста, 17-бет.

birden artıq erkin gáplerdiń jıyındısınan ibarat. Tekst ózine tán quramalı sintaksislik strukturaǵa iye bolǵan tildiń eń úlken birliǵı».¹

Lingvistikada tekstke berilgen anıqlamalarda baylanıslılıq hám pútinlik belgisi, ol yamasa bul dárejede óz kórinisin tapqan. V.A.Zvegincev bir-biri menen hesh qanday baylanısı bolmaǵan gáplerdi bir pútin tárizde biriktirip bolmaytuǵınlıǵın aytaǵı.² Ana tili sabaǵında oqırwshılardıǵa baylanıslı sóylewge úyretiw de biykarǵa emes.

Shınında da, strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinliklerdi ózinde sáwlelendirmegen tillik birlikler tekst atamasın ala almaydı. Tómendegi eki mısaldı salıstırayıq:

Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańǵıl arǵıtqa bayladı. Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi. Qudaybergenniń tosattan joq bolıp ketiwi Qulmandı ádewir sharshattı. Usınday sebepler menen Pana xan da, Qulman da xalıqtan ádewir ajıralıp qalǵan edi. Jolawshılar bolsa ol jerdi jin shaytan iyelegen dep darımaytuǵın edi. Bıyl jaz ortasına shekem jawıp turǵan jawın kúshin kórsetti.

Túngi tábiyattıń óz aldına sırtı bar. Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındadıǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı. Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırlaydı, shaǵal ulıyadı, qullası bunıń hámmesi túngi tábiyat saız. Onnan úlken adamzat ushın qáwipli tárepi de bar. Qasqır ulıp, jolbarıs aqırdı bar ma, onda bunday aqshamda japadan jalǵız júrgen adamnıń óz iymanın ózi úyiriwden basqa ilajı joq. Házirinshe onday háreket bolmaǵannan keyin Qudaybergen táǵdirine mın shúkir etip kiyatır (K.Mámбетov).

Birinshi mısaldı 6 gáp, ekinshi mısaldı 6 gáp bar. Kórinip turǵanıday, eki mısaldadıǵı hár bir gáp birde-bir belgisinen, sintaksislik, semantikalıq hám funkcionallıq tárepten kemshilikke iye emes. Joqarıdaǵı gáplerdiń barlıǵı til nızamlılıqlarına muwapıq tárizde dúzilgen. Bul gáppler bólek-bólek mısallarda izbe-iz jaylastırılǵan. Birinshi mısaldı alıp qarayıq: «Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańǵıl arǵıtqa bayladı». Bul gáp sintaksislik, mazmunlıq lakonizmge iye bolıp, mánisi jaǵınan berilgen naqıl bul mısaldı avtosemantikalıq jaǵdayda. Onnan keyingi «Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi» gápi de erkin gáp, biraq bul eki gáp arasında ya mazmunlıq, ya sintaksislik baylanıs joq. Bul eki gáp bir-birine «qol sozbaydı», óz ara baylanıspaydı. Keyingi tórt gáp te bul gáppler penen áne sonday baylanıssız. Solay eken, joqarıdaǵı 6 gáptiń usı mısaldadıǵı izbe-izligi tosattan, olar bir pútinlikti júzege shıǵara almaydı.

Ekinshi mısaldadıǵı birinshi «Túngi tábiyattıń óz aldına sırtı bar» gápin alıp qarayıq. Bul gápten aldın, bildirilip atırǵan pikirge baylanıslı basqa pikirdiń bar ekenligi ańlatıladı. Bar bayanlawıshlıq sóz shaqabı keyingi gápti talap etip turǵanlıǵı seziledi. Usı tárizde bul gáp tek mazmunı jaǵınan ǵana emes, grammatikalıq jaqtan da keyingi gápke yaǵnıy «Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındadıǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı» gápine «qol beredi», onı dálilleydi. Usı keyingi gáppler arqalı teksttegi «Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırlaydı, shaǵal ulıyadı» gápi birinshi gáptegi túngi tábiyat sózi menen mazmunlıq jaqtan da,

¹ Мамажанов А., Абдупаттоев М. Матн синтаксиси. Фарғона, 2002, 4-бет.

² Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. М., 1976, 181-бет.

grammatikalıq jaqtan da baylanısadı. Keyingi gáplerde de bul gápler menen áne sonday tıǵız baylanısta boladı, yaǵnıy sintaksislik, semantikalıq hám kommunikativlik bir pútin jaǵdayda kelgen. Demek, bul mısaldaǵı gáplerdiń izbe-izligi tosınnan emes, bálki tolıq nızamlı túrde. Sonıń ushın da ekinshi mısál tekst bola aladı, birinshi mısál bolsa tekst bola almaydı.

Ulıwma aytqanda, tekstti gáplerdiń baylanısı tiykarında awızeki yamasa jazba túrde júzege keletuǵın strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinlik, tildiń sintaksislik qatlamınıń joqarı birliǵı sıpatında analiz etiw maqsetke muwapıq. Álbette, bunday analiz tekstke tán ózgeshelikler, belgiler, kategoriyalardıń bar ekenligin biykarlamaydı. Máselen, prospekciya hám retrospekciya, konceptualıq, avtosemantiya hám sinsemantiya, informativlik, modallıq, tamamlanǵanlıq sıyaqlı bir qansha kategoriyalar usı táriptе ayılǵan baylanıslılıq hám pútinlik túsiniqleri menen ol yaqı bul dárejede baylanıslı. Sonıń ushın da, tekstke anıqlama beriwde tekstke tán barlıq ózgesheliklerdi, kategoriyalardı birme-bir kórsetiw ushın zárúrlik joq.

Tekst birlikleri. Til biliminde tekst birliklerin anıqlawda izertlewshiler arasında júdá kóp hám tartıslı kózqaraslar bar. Biz tekstke anıqlama bergenimizde, eki tiykarǵı belgige baylanıslılıq hám pútinlikke ayırıqsha itibar berdik. Baylanıslılıq hám pútinlik gápler ortasında, olardıń mazmunlıq-grammatikalıq birliǵı tiykarında júzege keledi. Demek, gáplerdiń sintaksislik, semantikalıq, kommunikativlik, estetikalıq hám taǵı basqa barlıq táreplerden saykeslesip, belgili bir ideyanı sawlelendiriwi arqalı tekst júzege keledi. Usı pikirlerden kelip shıǵıp, teksttiń tiykarǵı birliǵı gáp degen sheshimge keliw múmkin. Biraq kópshilik tilshiler gápti tekst birliǵı dep esaplamaydı. Máselen, I.R.Galperin gáp emes, bálki bir qatar gáplerdi birlestiretuǵın frazadan úlken pútinlik («сверхфразовое единство») tekst birliǵı bola alıwın aytadı. Onıń pikirinshe, gáp áne sonday pútinlikte konstituent sıpatında qatnasadı, frazadan úlken pútinliktiń quram bólegi bolǵan gáp bir waqıttıń ózinde pútin teksttiń de quram bólegi bola almaydı.¹

Frazadan úlken pútinlikti teksttiń tiykarǵı birliǵı sıpatında qaraw til biliminde keń tarqalǵan. Bul termin tilshiler tárepinen hár qıylı ataladı. Máselen: «frazadan úlken pútinlik» – «сверхфразовое единство» (O.S.Axmanova), «quramalı sintaksislik pútinlik» – «сложное синтаксическое целое» (A.M.Peshkovskiy, N.S.Pospelov), «tekst komponenti» – «компонент текста» (I.A.Figurovskiy), «sintaksislik kompleks» – «синтаксический комплекс» (A.I.Ovsyannikova), «monologlıq gáp» – «монологическое высказывание», «kommunikativlik blok» – «коммуникативный блок» hám basqalar.²

Ózbek til biliminde A.Mamajonov dáslep «úlken sintaksislik birlik»³ terminin qollanǵan bolsa, keyinirek «superfrazalı sintaksislik birlik»⁴ termininen paydalanadı. Teksttiń stilistikalıq ózgesheliklerin izertlegen I.Rasulov hám H.Rustamovlar bolsa «quramalı sintaksislik pútinlik» terminin qollanıwdı maqul kóredi.⁵ M.Abdupattoyev «supersintaksislik pútinlik» terminin qollanıwdı maqsetke muwapıq dep esaplaydı. Biz

¹ Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования, 67-68-betler.

² Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. Toshkent, 2011, 33-bet.

³ Мамажонов А. Ири синтактик бирик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, № 5, 62-bet.

⁴ Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Ташкент, 1989, 27-bet.

⁵ Расулов И. Мураккаб синтактик бутунлик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, № 1, 22-bet; Шомаксудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1983, 223-227-betler.

teksttiń mazmunın durıs hám anıq sáwlelendiretuǵın atama sıpatında «quramalı sintaksislik pútinlik» terminin maqul kóremiz.

M.Abdupattoyev ózbek tilinde tekste quramalı sintaksislik pútinliklerdiń mánisin, sintagmatikalıq hám semantikalıq, stilistikalıq ózgesheliklerin ilimiy tiykarda kórsetip bergen. Usı tiykarda teksttegi kishi bir temanıń juwmaqlanıp, taza temaǵa ótiwi quramalı sintaksislik pútinliktiń strukturasın belgilewshi dereklerden biri ekenligin, bul pútinlikti payda etiwshi erkin gápler arasında tıǵız semantikalıq-grammatikalıq baylanıs bar ekenligi, usı baylanıs quramalı sintaksislik pútinliktiń semantikalıq-strukturalıq birdemligin támiyinlewdi júdá durıs aytqan.¹

Álbette, quramalı sintaksislik pútinliktiń qalıplesiwinde gápler qatnasadı, bunı hesh kim biykar etpeydi. Biraq eki yaki onnan artıq gáptiń óz ara birigip, ulıwma bir pútinliktiń qalıplesiwi ápiwayı process emes, bálki júdá mashaqatlı hám quramalı qubılıs. Usı másele boyınsha pikir júritken izertlewshilerdiń kópshiligi (I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, Z.Ya.Turaeva, L.M.Loseva, A.Mamajonov, M.Tuqsanov, M.Abdupattoev hám t.b.) birden-bir kishi temanıń bar ekenligi, usı tiykarda gápler mazmunınıń ulıwmalığı, óz ara birigiwi, semantikalıq-grammatikalıq hám kommunikativlik pútinlik tárepleri áne sonday derekler sıpatında ayıladı. Máselen, tómendegi misalda joqarıdaǵı dereklerdiń barlıǵı bar, sonıń ushın da onı óz aldına quramalı sintaksislik pútinlik dep ataw múmkin: *Ol óziniń qádirdan atasınday bolıp qalǵan Aytmurat darǵanı da yadınan shıǵarǵan joq. Aradan eki-úsh kún ótkizbey bes-altı qoyan-qırǵawıl sawǵası menen kelip, sálem berip turadı. Qudaybergen jaqın kóllerden úyrek-ǵaz atıp kelip, olardıń bir-ekewin ǵana ózine alıp, qalǵanların úylerge tarqatıp beretuǵın boldı. Sonıń ushın da eldegi panasız bolıp ash qalǵan adamlar bul xabardı esitip sharlawıqqa, Qudaybergenniń átirapına jıynala basladı. (K.Mámбетov, «Bozataw»).*

Quramalı sintaksislik pútinliktiń tekst birliǵi ekenligine hesh qanday tartıs joq. Olar, sózsiz teksttiń tiykarǵı birliǵi.

Ayırım tilshiler quramalı sintaksislik pútinlikler quramına kirmeytuǵın jeke gápler de bar ekenligin aytadı hám olardı «erkin» gápler dep qaraydı. Usı tiykarda erkin gáplerdi quramalı sintaksislik pútinlikler qatarında tekst birlikleri dep esaplaydı.² Mısalı: *Biraq olar nóker qarawıllarına dus bolıp, yarım aqsham mezgilinde tutıp alıp kelindi.*

Nókerler Bayramdı jazdırıp jerde jatırǵan eki ólikti alıp shıǵıp ketti.

Qız bul saparı burınǵıday emes edi. Bayramnıń qushaǵına atılıp ókirip julap jiberdi. (K.Mámбетov).

Abzatlardan ibarat bunday gáplerdi quramalı sintaksislik pútinlikke kirmeytuǵınlıǵın, erkin gápler ekenligin aytıp ótken. Teksttegi bunday gápler mazmunına qaray kóbirek avtor túsiniǵı, belgili bir temanı esletiwı, lirikalıq sheginis hám taǵı basqalardı sáwlelendiriwde qollanıladı. Ayırım lingvistler gápti teksttiń minimal birliǵi dep esaplaydı. M.Ya.Bloxtıń pikirinshe, pútin tekst qurılısında frazadan úlken birlikler (bizińshe, quramalı sintaksislik pútinlik) menen birge mazmunı jaǵınan ayırıqsha áhmiyetke iye bolǵan erkin gáplerdiń de ornı úlken. Bunday gápler jazba tilde

¹ Абдупаттоев М.Т. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Фил.и.к...дисс. автореф. Тошкент, 1998.

² Лосева Л.М. Как строится текст, 69-70-бетлер.

ayırıqsha abzac sıpatında ajıratıwdı talap etedi. Bul pikirde ol joqarıda ayılğan erkin gáplerdi názerde tutqanday túyiledi. Biraq M.Ya.Blox hár qanday gáptiń tekst quramındaǵı áhmiyetine itibarın qaratadı: Teksttiń gápke alternativalar sıpatında kórsetilip atırǵan birliklerinen birewi de predikaciyanı ańlatıwshı óz belgilerine iye emes. Bul sonı bildiredi, tekst gápten tısqarıda mazmunǵa iye bola almaydı.

Gáp teksttiń payda bolıwında tiykarǵı material. Demek, tekst birlikleri sıpatında quramalı sintaksislik pútinlikler menen bir qatarda erkin gáplerdi de kirgizip, hár qanday gápti tekst birlikleri sıpatında qaraw maqsetke muwapıq.

Tekst birliklerin belgilewdegi eń quramalı hám júdá kóp izertlewler alıp barılǵan máselelerdiń biri – abzac. Til bilimine arnalǵan miynetlerde abzac hám quramalı sintaksislik pútinlikler ortasındaǵı baylanıs, ulıwmalıq hám ózgeshelikler, olardıń teksttegi áhmiyeti haqqında qarama-qarsı pikirler ushırasadı. Bizińshe, abzactı quramalı sintaksislik pútinlik penen salıstırıw ilimiy kózqarastan tiykarlı emes.

O.I.Moskalskaya quramalı sintaksislik pútinlik hám abzactı salıstırıp, quramalı sintaksislik pútinliktiń sintaksislik qubılıs ekenligin, abzac bolsa kompoziciyalıq birlik ekenligin kórsetedi.¹ Abzactıń tekstte kompoziciyalıq-stilistiklik birlik ekenligi bir qatar izertlewshilerdiń miynetlerinde tilge alınadı.

Ayırım izertlewshilerdiń pikirinshe, abzac óz aldına sintaksislik birlik emes. «Teksttiń sintaksislik strukturasında sóz dizbegi, gápler, quramalı sintaksislik pútinliklerden basqa hesh qanday birlik joq».² Olar abzactıń jazba tilde pikirde qolaylastırıp beriw maqsetinde jazıwshı tárepinen sanalı túrde ajratılıwshı birlik ekenligine ayırıqsha túsinik beredi.

Jáne ayırım lingvistler quramalı sintaksislik pútinlikti tekstte sintaksislik birlik sıpatında qaraw múmkin emesligin, abzactıń sintaksislik birlik bolatuǵınlıǵın dálillewge umtıladı. Nemis tili materialında usı mashqalanı úyrengen L.G.Fridman quramalı sintaksislik pútinlikti sintaksislik birlik motivine iye emes dep, onı bir neshe gáplerdiń mazmunlıq birliǵi tiykarında qalıplesken logikalıq-semantikalıq pútinlik tárizinde analiz etiwdi durıs dep esaplaydı. Ol gápten ajıralıwshı, frazadan úlken sintaksislik birlikti abzac dep ataydı. Abzactı kompoziciyalıq birlik dep qaraw menen birge, onı eń dáslep sintaksislik birlik, sebebi abzactıń sintaksislik tábiyatı onıń kompoziciyalıq birlik sıpatında qollanıwı ushın imkaniyat jaratatuǵın tiykar bolıp tabıladı dep kórsetedi.³ Kórinip turǵanıday, izertlewshi abzactı, tap gáp sıyaqlı, sintaksislik birlik dep, onı teksttiń tiykarǵı birliǵi sıpatında analiz etedi.

Abzactı sintaksislik qubılıs sıpatında túsiniw, yaki abzac hám quramalı sintaksislik pútinlik túsiniklerin aralastırıw til bilimine arnalǵan miynetlerde kóplep ushırasadı. Ayırıqsha shártli tańbalarǵa iye bolǵan irkilis belgileri menen birge, jazıwdı túsinikli etiw ushın dara sózlerdiń, gáplerdiń aralıǵında qaldırılatsuǵın bos orınnıń áhmiyeti oǵada úlken. Abzac jazıwda belgili xızmet atqaradı. Bir abzac óz ishine mazmunı jaǵınan jaqın bolǵan bir neshe gáplerdi jámlestiredi. Sonday-aq kontekstte

¹ Москальская О.И. Грамматика текста, 14, 30, 83-беттер.

² Лосева Л.М. Межфразовая связь в тексте монологической речи. Одесса, 1969, 24-бет; Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, 205-208-беттер.

³ Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., «Наука», 1975, 216-217-беттер.

aldındaғы hám sońındaғы gáplerge baylanıs dárejesine qaray bir gáptiń ózi de bir abzacta keliwi múmkin. L.V.Arnoldtıń pikirinshe, abzac gápke qaraǵanda joqarı sintaksislik-intonaciyalıq pútinlik. Biraq keyin bul pikirinen qaytadı. Ol abzac quramındaғы gápler grammatikalıq hám mazmunı jaǵınan jazıwshılarda, hátte bir jazıwshınıń ózinde de hár qıylı bolıwın hám sonıń ushın «abzactıń tipik strukturası ushın mısál keltiriw ulıwma múmkin emesligi»n aytadı.¹ Mısallar analizi tiykarında dáslepki pikirge qarsı bolǵan mine usınday juwmaqqa keledi. Solay etip, abzac pikirdiń logikalıq hám emocionallıq strukturasını grafikalıq sáwlelendirgeni ushın onı pikir ańlatıwınıń oqıwshılar tárepinen qabıl etiwın jeńillestiriwshi kompoziciyalıq usıl sıpatında analiz etiw múmkin. Álbette, abzac bir waqıttıń ózinde sintaksislik pútinlik hám grafikalıq-kompoziciyalıq usıl bolıwı múmkin emes.

Bul orında quramalı sintaksislik birlik hám abzactıń ózgesheliklerin kórsetetuǵın izertlewler de bar. N.A.Levkovskayanıń maqalalarında anıq faktler tiykarında abzac hám quramalı sintaksislik pútinliktegi ózgeshelikler ajratıp kórsetiledi.

N.A.Levkovskayanıń pikirinshe, tekstti bóleklerge ajratıw quramalı process bolıp, birinshiden, teksttiń pragmatikalıq ózgeshelikleri menen baylanıslı bolǵan obyektiv process, ekinshiden, avtordıń pragmatikalıq maqsetine baylanıslı bolǵan subyektiv processler itibarǵa alınadı. Teksti avtordıń pragmatikalıq maqsetine qaray bóleklew tiykarında abzac payda boladı. Izertlewshi quramalı sintaksislik pútinliktiń tekste pikir tıyanaqlılıǵına iye ekenligin, abzac bolsa tekste subyektiv bóleklew birliǵi bolǵanlıqtan pikir tıyanaqlılıǵına iye bola almaytuǵınlıǵın aytadı. Abzac ilimiy tekste strukturalıq, semantikalıq hám kommunikativlik pútinlik túrinde bolsa, kórkem tekste, tiykarınan, emfatikalıq xızmet atqarıwshı qural sıpatında qatnasadı. Álbette, bul kórkem teksttiń ózine say maqset hám xızmetleri, ózgeshelikleri, jazıwshınıń oqıwshıǵa estetikalıq tásir etiwden ibarat pragmatikalıq maqseti menen baylanıslı ekenligi málim.

Kórinip turǵanıday, quramalı sintaksislik pútinlik hám abzac ortasındaғы ózgeshelikti kórsetiwde teksttiń obyektiv hám subyektiv faktorlarına tiykarlansa, maqsetimizge erisken bolar edik. Shınında da, tekstti abzaclarǵa bóliwde jazıwshınıń subyektiv maqseti, pikirde neni, qanday, qay tárizde, aytıw sheshiwshi áhmiyetke iye. Durıs, ilimiy tekste pikirdi logikalıq jaqtan anıq beriw ushın quramalı sintaksislik pútinlik hám abzac sáykes keledi. Degen menen ayırım waqıtlarda izertlewshi pikiriniń izbe-izligin kórsetiw maqsetinde bir quramalı sintaksislik birlik bir neshe abzaclarǵa bólingen halda ańlatılıwı múmkin. Bul avtor pikiriniń ańlatılıwın qolaylastıradı. Máselen, til biliminde tómendegi ilimiy tekstke itibar qaratayıq:

Tilimizdegi mániles, mánisi bir-birine jaqın sózler óz ara ayırım-ayırım toparlardı, uyalardı quraydı: tez, shaqqan, jıldam, dárriw, dárhal, háp zamatta; júzi, shırayı, reńki, bet pishini, mazalı, shiyrin, tatlı, til úyirgen, shekeńde tatıytuǵın; alıs, uzaq, qayırım, jitirim hám t.b.

Sinonimlerdin bunday mániles toparların sinonimlik qatarlar dep ataymız. Sinonimlik qatarǵa mániles eki sózden alıp, bir neshe sózlerge shekem kire beriwi múmkin.

Sinonimlik qatarǵa kirgen sózlerdiń birewi basqalarına qaraǵanda tiykarǵı sóz esaplanadı. Máselen atı, laqabı, dańqı degen sinonimlik qataraǵı sózlerdiń tiykarǵısı –

¹ Арнольд Л.В. Стилистика современного английского языка. Л., «Просвещение», 1973, 244-bet.

atı degen sóz, al qalğanları tiykarǵı sóz benen salıstırıp qaraǵanda ózine máni ayırıqshalıǵın toplaǵan sinonimlerden ibarat. Sonday-aq mazalı, shiyrin, tatlı degen sinonimlik qatarda tiykarǵı sóz – mazalı al, shiyrin, tatlı degen sózler mazalı degen sóz benen mániles, qosımsha máni boyawına iye sinonimler. Sinonimlik qatardaǵı bunday tiykarǵı sózdi dominanta dep ataydı. Mániles sózlerde dominantanı anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Óytkeni bul arqalı sol qatarǵa kiretuǵın basqa sózlerdiń máni ayırmashılıqların ańsat anıqlawǵa boladı.

Mısal úsh abzactan ibarat, biraq bir quramalı sintaksislik pútinlik bar. Bunı hár úsh abzactaǵı gápplerdiń bir-birine mazmunlıq, sintaksislik hám logikalıq baylanısın támiyinlegen sózler hám baylanıstırıwshı birlikler kórsetip turıptı.

Rásmiy tekstlerde mäselen nızam hújjetlerinde bir quramalı sintaksislik pútinlik ǵana emes, hátteki ayırım gáppler bir neshe abzaclarǵa bólingen halda beriliwi múmkin. Bul, álbette, tiyisli xabardı ajratıp kórsetiw menen baylanıslı boladı:

186-statya. Sapasız ónimlerdi shıǵarıw yaki satıw.

Tovar bazarına sapasız ónim shıǵarıw yaki onı satıw deneye ortasha awır yaki awır zıyan jetkiziliwine sebep bolsa,

En kem aylıq is haqınıń júz esesinen eki júz esesine shekemgi muǵdarda járiyma yaki úsh jılǵa shekem tártipke shaqırıw isleri menen jazalanadı.

Sol háreketler adam óliwine sebep bolsa-

úsh jıldan jeti jılǵa shekem erkinen ayırıw menen jazalanadı.

Sol háreketler:

a) adamlar ólimine;

*v) basqasha awır aqıbetlerdiń kelip shıǵıwına sebep boladı,-
jeti jıldan on jılǵa shekem erkinen ayırıw menen jazalanadı.*

(Ózbekistan Respublikasınıń jınayat kodeksi. Tashkent: Ózbekistan Respublikası Ádillik ministrliǵı, 2001, 99-bet).

Kórinip turǵanıday, tekstte úsh gápten ibarat bir quramalı sintaksislik pútinlik bar, biraq segiz abzacǵa ajratılǵan halda berilgen.

Kórkem tekstte abzactıń usılayınsha dúziliwi, yaǵnıy bir quramalı sintaksislik birliktiń bir neshe abzalarda anıqlanıwı jazıwshınıń kórkem-estetikalıq niyeti menen baylanıslı boladı. Tómendegi mısalda bunı kóriw múmkin:

1. Marattıń ketkenin Ayzada esitpegen shıǵar dep edim, úyine barıp qońsılarınan sorap bilgen qusaydı.

– Marat tek estetichnıy jigit emes, ata-babanıń jolı dep meniń áke-sheshem qalıń soraytuǵının bilgen,-dep keldi. «Eger de, dostıń zeynińe tiyse jula, dushpanıń zeynińe tiyse kúl»- degen gáp bar. Ayzada pámsizlik etip meniń muhabbetime dushpan bolǵan eken, ne bolsa da sır bermeyin degen oy menen:

–Ol qalıń malǵa satılatuǵın sendey ǵawqıyǵan párdi almaydı,-dep kúldim. Ayzadanın ózi usap shaqalaqlap kúldim. Ol shıdamay shıǵıp ketti. Rasın aytıw kerek. Ayzada sonnan baslap meniń menen básekelespedi.

2. Kapitan Abdullaevqa ózińiz alǵıs aytıp xat jazarsız. Tiykarınan Sizdi tabıwdı ańsatlastırǵan sol. Esińizde me, gospitalda oǵan xat jazdırǵansız?-dedi Embergenov aǵama. Aǵam azmaz oylanıp:

– *Há jańa esime tústi, ol kisi bir qaraǵan adamǵa awır, kózge suwıq kóringen menen, kútá kewilli, haqıyqattıń adamı edi, aqıllı edi. Sóylese, palatamız túwe gospitaldaǵılardıń bári jıynalıp tıńlar edi. Bereket tapsın!-dedi.* (T.Qayıpbergenov «Uyqısız tınler»).

Keltirilgen hár eki mısalda birewden quramalı sintaksislik pútinlik bar, biraq bul birlikler dáslepki mısalda úsh abzac penen ańlatılsa, sońǵı mısalda eki abzac penen ańlatılǵan. Sózsiz, bul jazıwshınıń kórkem-estetikalıq niyetin kúsheyttiriwge xızmet etken. Usı eki mısaldıń ózinde-aq abzactı quramalı sintaksislik birlik penen salıstırıw maqsetke muwapıq emesligin jáne bir mártebe kórsetedi.

Ózbek til biliminde tekst lingvistikasına arnalǵan miynetlerdiń kópshiliginde tekst birlikleri haqqında sóz etkende quramalı sintaksislik pútinlik hám abzactı da kirgizedi.

Rus lingvistikasında abzactı puntuaciyalıq birliklerge kirgizedi. A.N.Gvozdevtiń tómendegi pikirinshe, xızmetine qaray abzac irkilis belgileri qatarına kiredi. Abzac jańa pikirler qatarınıń kórsetkishi bolıp xızmet etedi; abzactıń ishinde erkin gápler menen berilgen pikir mazmunı jaǵınan birlesken boladı hám kishi temanı rawajlandıradı. Bir neshe gáp, hátteki, bir gápti óz aldına abzac sıpatında ajratıw avtor tárepinen óz maqsetine baylanıslı tárizde ámelge asırıladı.¹

I.R.Galperin abzactı tap irkilis belgisindey teksttiń mánilik hám emocional táreplerin ayırıqsha atap kórsetiw ushın xızmet etetuǵın baylanıs túri, kompoziciyalıq-grafikalıq usıl ekenligin tiykarlaǵan.² Bizińshe, abzactı tekst birliǵı sıpatında analizlew logikalıq tiykarǵa iye emes. Joqarıda kórip ótkenimizdey, bir qatar ilimpazlar jazba formadaǵı pikirdi ǵana tekst dep esaplaydı. Áne soǵan tiykarlanıp, jazba pikirge tán bolǵan abzac túsiniǵı tekst birliklerine kirgizilgen bolıwı tábiyiy. Biraq, tekst awızeki formada da bolıwı múmkin.

Hátteki jazba tilde de abzac ulıwma obyektiv sıpatqa iye emes, kóbirek subyektivliktiń ónimi ekenligi, bul tarawdaǵı miynetlerde óz sáwlesin tapqan.

Áne solardan kelip shıǵılsa, abzactı tekst birliǵı sıpatında analiz etiw maqsetke muwapıq emes. Abzactı tekst birliǵı sıpatında emes, bálki jazba teksttiń ózine tán kompoziciyalıq-stilistikalıq usılı tárizinde analizlew, ilimiy juwmaqlar shıǵarıw imkanın beredi.

Usı pikirlerge tiykarlanıp, quramalı sintaksislik birlik hám gápti teksttiń tiykarǵı birlikleri dep esaplaw maqsetke muwapıq.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekstka anıqlama beriwde teksttiń qaysı táreplerine kóbirek itibar beriledi?
2. Tekstte pútinlik hám baylanıslılıq degende neni túsinesiz?
3. Tekst til biliminiń qaysı tarawında úyreniledi?
4. Til biliminde ilimpazlar tárepinen tekstke berilgen anıqlamalar hám óz pikirinińiz?
5. Til birliǵı qanday jaǵdayda tekst bola aladı?
6. Tekst terminin ańlatıwda qanday sózler qollanıladı?

¹ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. М., 1968, 331-бет. Современный русский литературный язык. ч. 2. Синтаксис. М., 1976, 218-бет.

² Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, 226-230-бетлер.

7. Tekst birlikleri haqqında aytıp berin?
8. Tekst birlikleri haqqında tilshi ilimpazların pikirleri?
9. Gáp teksttiń birliǵı bola aladı ma?
10. Abzac teksttiń birliǵı bola aladı ma?
11. Quramalı sintaksislik pútinlik degenimiz ne?
12. Abzac hám quramalı sintaksislik pútinliktiń ayırmashılıǵı?

Tekst túrleri

Joba:

1. Tekstti klassifikaciyalaw principleri
2. Qurılısına qaray tekst túrleri
3. Kólemine qaray tekst túrleri
4. Mazmunına qaray tekst túrleri

Tayanış sózler. *awızeki tekst, jazba tekst, mikrotekst, makrotekst, turaqlı strukturalı tekstler, erkin strukturalı tekstler, kórkem tekst, ilimiy tekst, rásmiy is qaǵazlar teksti, publicistikalıq tekst, gúrriń mazmunındaǵı tekst, didaktikalıq tekst, xabar mazmunındaǵı tekst, buyırq mazmunlı tekst hám t.b.*

Tekstti túrlerge ajratıw tekst lingvistikasınıń tiykarǵı máselelerinen esaplanadı. Bul máselede de ilimpazlar arasında turaqlasqan kózqaraslar joq. V.G.Admoni tekstlerdi sakrallıq, utilitar, kórkem tekstler hám ǵalaba xabar tekstleri dep bóledi. Sakrallıq tekstlerge magiyalıq, mifologiyalıq, religiyalıq tekstlerdi kirgizedi. Utilitar tekstlerdi tómendegi túrlerge ajratadı. 1. Ilimiy tekstler. 2. Óndirislik-texnikalıq tekstler. 3. Administrativlik-huqıq islerine baylanıslı tekstler. 4. Publicistikalıq tekstler. 5. Reklamalıq tekstler.

Tekstti túrlerge ajratıwdıń jáne bir usılı – tildıń funkcional-stilistikalıq ózgesheligi. Tekstler funkcional-stilistikalıq ózgesheliklerine qaray ilimiy tekst (ilimiy miynetler, tezis, maqala, lekciya, pikirler), kórkem ádebiyat teksti, rásmiy is-qaǵazlar teksti (maǵlıwmatnama, qarar, buyırq, protokol, minezleme), Publicistikalıq tekstlerge bólinedi. Bizińshe, tekstlerdi tildıń stillik ózgesheligi tiykarında klassifikaciya islegen maqsetke muwapıq. V.G.Admoni klassifikaciyasın biykarǵa kiritpedik. Sebebi bul klassifikaciya ilimiy tiykarǵa qurılǵan. Sakrallıq tekstler kóbinese kórkem ádebiyatta, óndirislik-texnikalıq tekstler ilimiy tekstler menen qatar qollanılǵanlıqtan ilimiy tekstlerdiń ishinde qaralsa, administrativlik huqıq islerine baylanıslı tekstler rásmiy is qaǵazlar tekstlerinde ushırasadı. Reklamalıq tekstlerde jámiyetlik maǵlıwmatlar berilgenlikten publicistikalıq tekstlerdiń ishinde úyrengen maqul dep esaplaymız.

Tekstlerdi túrlerge ajratıwda olardıń jazılıw strukturası da názerde tutılıw kerek. Máselen arzanıń jazılıwında sintaksislik konstrukciyalar qalıplesken turaqlı ornına iye. Al maqala yaki gúrrińde bunday strukturalıq qalıplesiw bolmaydı. Usınday ózgesheliklerine qaray tekstler tipologiyalıq jaqtan: 1) turaqlı strukturalı tekstler (maǵlıwmatnama, dálalatnama, annotaciya) hám 2) erkin strukturalı tekstler (maqala, gúrriń, roman) dep te bólinedi.

Tekst gápke qaraǵanda úlken kólemdegi qatnas quralı, sóylew procesiniń ónimi, anıq nızamlılıqlar tiykarında qalıplesken jazba til kórinisi. Kommunikaciya procesinde

berilip atirğan xabardıń kólemi de tekstler tipologiyası ushın tiykar boladı. Kishi kólemdegi xabar ıqsham túrdegi mazmundı, úlken kólemdegi xabar úlken kólemdegi mazmundı beredi. Demek, tekstte berilgen informaciyanıń kólemine qaray: 1) minimal tekst hám 2) maksimal tekst tiplerin ajratıw orınlı. Máselen, naqıl-maqal, tórtlikler, xat, maǵlıwmatnama, arza, tilxat hám taǵı basqalardı minimal tekst dew múmkin. Roman, povest, monografiya, dissertaciya, sabaqlıq, lekciyalardı maksimal tekstler sıpatında analizlew maqsetke muwapıq. Geybir izertlewshiler naqıl-maqal, hikmetli sózler, rásmiy is-qaǵazlar stiline kırıwshi ayırım túrlerdi olardıń kólemi hám dúzilisine qaray, gápke jaqınlıǵınan kelip shıqqan halda kishi kólemdegi tekstler dep te ataydı. Ayırım miynetlerde tekstler kólemi jaǵınan úshke bólinedi: kishi, orta hám úlken kólemli tekstler. Telegramma, maǵlıwmatnama, arza, túsiniq xat, isenim xat, daǵaza hám t.b. kishi kólemdegi tekstlerge kiredi. Orta kólemdegi tekstlerge ańız, qıssa, qosıq, dástan, poemalar kiredi. Úlken kólemdegi tekstlerge povest, roman, dramalıq shıǵarmalar, trilogiyalar kiredi.¹ Biraq bul tárizde bóliw túsinebeshiliklerdi payda etedi. Ayırım dástanlar kólemi, ishki mazmunı jaǵınan romannan úlken. Máselen, «Alpamıs», «Góruǵlı» sıyaqlı dástanlar kólemi hám mazmunı tárepinen úlken kólemdegi shıǵarmalar esaplanadı. Yaki kishi kólemli qosıqlardı orta tekst esaplaymız ba? Ulıwma bul tárizde bóliw teoriyalıq tiykarǵa iye emes. Sonıń ushın da tekstti lingvistikada keń tarqalǵan ekige bólip izerlew tiykarında úyreniwdi logikalıq hám ámeliy tárepten maqsetke muwapıq boladı dep esaplaymız.

Kórkem ádebiyatta minimal tekst degende bazı bir temanı jarıtıp beriwe arnalǵan, xalıq danıshpanlıǵın sáwlelendiretuǵın naqıl-maqallar, aforizmler, miniatyuralar, qosıq hám qosıqtan kishkene úzindiler ulıwma kishi kólemdegi temanı qamtıp alatuǵın bir neshe gáplerden ibarat pútinlik túsiniledi. Teksttiń ishki tárepini mazmun pútinligi, sırtqı tárepini bolsa túrli formadaǵı baylanıslar, sintaksislik birlikler birlestirip turadı. Minimal tekst haqqında sóz etkende bir sózden ibarat tekst máselesi talashlı pikirlerdi payda etedi. Ayırım izertlewshiler tekst bir sózden de turıwı múmkinligin aytadı. Máselen, M.Hakimov «Ozbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari» temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında tómendegi pikirini keltiredi. «Báhár...» Bul gápti kishi tekst dep esaplaw múmkin be? Bizinshe, bunı tolıq mánide kishi tekst dep esaplaw múmkin. Sebebi tamamlanǵan intonaciya menen ayılǵan «Báhár» gápinde «tábiyattıń janlanıwı», «átiraptıń kóklemzarlasıwı» sıyaqlı jasırın mánini bar. Sonıń ushın da, kishi tekstte pikir juwmaǵı óz sáwlesin tabadı. Kórinip turǵanıday ataw gápti tekst dep kórsetiwine, tamamlanǵan intonaciya, jasırın mánini, juwmaqlanǵan mazmunıń bar ekenligin tiykar etip kórsetpekte. Lekin keltirilgen bul dálillerdi tekstti belgilewshi ózgeshelik dep qabıl etiwge bolmaydı. Sonday-aq, N.Turniyozovtıń «Matn lingvistikasi» dep atalǵan lekciyalar tekstinde tekst bir sózden, sóz dizbeginen, gápten ibarat boladı dep kórsetiledi. Biz bul túrdegi tekstlerdi tolıq mánide tekst dep ayta almaymız. Óytkeni tekst strukturalıq jaqtan gápten úlken sintaksislik pútinlik. Yaǵnıy tekst gáplerden quraladı. Jasırın mánini sıpatında usınılıp atırǵan mániler sózdiń mánini strukturası menen baylanıslı. Tiykarınan gápti ózinen keyin keletuǵın túsindiriwshi yaki keńeytiwshi gápler menen bir pútinlikke aylanǵanda ǵana tekst dep atasaq durıs boladı. Eger jasırın mánige qarap juwmaq shıǵaratuǵın bolsaq,

¹ Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. Бухоро, «Бухоро университети», 2000, 6-7-betler.

qálegen sózdi tekst dewimiz durıs boladı. Máselen, ana degen sózdi alatuǵın bolsaq, bul sózdiń de jasırın mánileri júdá kóp.

Maksimal tekst degende keń kólemdegi waqıyalardı jarıtıw menen júzege kelgen pútinlik názerde tutıladı. Kórkem ádebiyat stiline gúrriń, povest, roman, epopeya sıyaqlı úlken kólemdegi shıǵarmalar maksimal tekst esaplanadı. Maksimal tekst mikrotekstlerden quraladı. Eń kishi pútinlik abzacqa, eń úlken pútinlik bolsa baplarǵa (bólimlerge) tuwra keledi. Bunday tekst quramında epigraf, sózbası (prolog), sońǵı sóz (epilog) sıyaqlı qosımshalar da boladı. Olar shıǵarma mazmunı hám ideyasına, sonday-aq, temanıń tańlanıwı hám jarıtılıwına baylanıslı ayırım máselelerge qosımsha túsiniq bolıp keledi. Maksimal tekst sırtqı kórinisi jaǵınan hár qıylı boladı. Máselen, K.Mámбетovtıń “Posqan el” atlı tariyxıy shıǵarması úsh kitaptan ibarat. Hár bir bólimge waqıya bolıp atırǵan jerge hám gáp kim yaki ne haqqında bolıp atırǵanına qarap atama beriledi. «Zobalań» dep atalǵan birinshi romanı «Sarayshıq saparı», «Arazlasqan aǵayın», «Noǵaylı eli» hám t.b. bir qansha baplarǵa ajratılıp kórsetilgen.

Ańlatılıw mazmunına qaray tekst túrleri. Óz ara qarım-qatnas waqtında, sóylep atırǵanda yaki jazıp atırǵanda jańadan tekst jaratpaymız. Bazı da basımızdan ótker yaki ózimiz gúwası bolǵan waqıyalardı kimgedur aytıp beremiz. Tıńlawshıǵa tanıq emes bolǵan adam yaki qanday da bir jerdi keńirek túsindirip beriwge háreket etemiz. Bazı da pikirimizdi túrli dáliller járdeminde túsindiriwge zárúrlik sezemiz. Sáwbetlesimizdiń jaǵdayına qarap, aqıllandırwǵa háreket etip, aqıl-násiyatımızdı aytamız. Onı turmıslıq tájiriybeler járdeminde tárbiyalawdı yamasa ayılǵanlardan juwmaq shıǵarıwın qáleymiz. Qarım-qatnastan gózlengen maqset informaciyanı tıńlawshıǵa jetkiziwge qaratılǵan. Maqsetimizge erisiw ushın túrli usıllardan paydalanamız. İnsanlar ortasındaǵı qarım-qatnas usıllar menen sheklenip qalmaydı. İnsanniń tuyǵı-sezimlerin, azap hám qayǵılardıń ańlatıw, sol arqalı tıńlawshı yaki oqıwshını tásirlerdiwdi qáleydi. Usınnan kelip shıqqan halda kórkem tekstti tómendegi túrlerge bólip qaraw múmkin: 1. Gúrriń mazmunındaǵı tekst. 2. Súwretlew mazmunındaǵı tekst. 3. Didaktikalıq tekst. 4. Xabar mazmunlı tekst. 5. Buyırıq mazmunlı tekst. 6. Tuyǵı-sezimlik tekstler hám t.b.

Gúrriń mazmunlı tekstlerde avtor yamasa shıǵarma qaharmanı óziniń basınan keshirgen, esitken, oqıǵan yamasa gúwası bolǵan bir waqıyanı aytıp beredi. Eske túsiriwler, ertek hám ráwiyatlardı gúrriń tekst tipine kiritiw múmkin. Gúrriń mazmunlı tekst ótker máhál formasında, birinshi bet hám kóplik sanda súwretlenedi. Gúrriń etilip atırǵan waqıya-hádiyse kishi yaki keń kólemli bolıwı múmkin. Áste-aqırın waqıyalar rawajlanıp baradı. Yaǵnıy, teksttiń qalıplesiwinde, tiykarınan, gúrriń etiwshi jetekshi faktor boladı. Monologlıq sóylew bunday tekstler ushın júdá qolaylı. Ornı menen dialogqa da múrájet etiledi. Bul tekstlerde suwretlew, xabar, tuyǵı-sezim mazmunındaǵı tekstler qabatlasıp keliwi múmkin.

Awqat jew tártibi haqqında. *Bir hikaya esitkenmen. Bir waqıtları Saxibiy İsmayl binni Saxibiy Abbad óziniń aǵayınları hám jaqın máhremleri menen awqat jer edi. Bir kisi tabaqtan bir asam awqat aldı, onıń alǵan asamında bir qıl bar edi. Saxibi İsmayl onı kórip: «Áy pálenshe, asamıńnan qıldı alıp tasla» -dedi. Ol kisi alǵan asamın taslap jámáátten shıǵıp ketti. Saxib bir adamǵa jámáátte taslap shıǵıp ketken pálensheni qaytarıp ákeliwdi buyırdı. Onı jámáátke qaytarıp ákeldi. Saxib ayttı: «Áy pálenshe, ne*

ushın awqattı jep bolmasta burın biziń dasturxanımızdı taslap shıǵıp kettiń?» Ol adam ayttı: «Bir asam awqatta qıldı kórgen adamnıń awqatın jew maǵan ılayıq emes». Saxib bul sózden qattı qısındı. (Qayqawıs « Qabusnama»).

Qaraqalpaqtıń nesi bar. Bir waqıtları Qaraqalpaqstanǵa kelgen bashqurt shayı Mustay Karim diyqanlarımızdıń miynetkeshligin kórip: *«Bazı bir qoshjaqbas adamlar azanda turıp, bet-qolın juwıwǵa erinse mına miynetkesh qaraqalpaq xalqı óziniń egislik jerlerin jılına tórt-bes márte shayıp suwǵaradı eken»- degen edi.*

Jáne bir Rossiyalı miyman bolsa bıylǵı qawın seyilindegi 57 túrli qawınlardan tatıp kórip: *«Bir waqıtları qaraqalpaq qawınlarınıń mazası tilińdi qaq jaradı degeni iras eken, biraq usı shor topıraqtan usınday mazalı qawınlardıń pisip jetilisiwine hayran qalaman. Bizde de qawın-ǵarbızlar egiledi, biraq biz olarǵa kóbinese qumsheker sewip jeymiz»- degen edi. (O.Ábdiraxmanov).*

Berilgen tekstlerde eki túrli jaǵdaydı baqlawımız múmkin. Birinshi tekstte jazıwshı ózi esitken waqıyasın, ekinshi tekstte óziniń kórgen waqıyasın sóz etedi.

Súwretlew mazmunındaǵı tekstler. Bunday tekst tınlawshıǵa belgisiz bolǵan qanday da bir insan, orın, haywanat, predmet hám de qubılıslardı súwretlep beriw maqsetinde dúziledi. Súwretli tekstte monolog jetekshi orında turadı. Mısalı: *Arǵı jaqtan tarqalǵan tań saǵımı onı pútkilley úlkeytip kórsetip jiberdi me, yaki ózi-aq solay ma, Amanlıq bul turısında ájayıp bir sárkardaǵa usap kóriner edi. Shinında da solay. Nıq denesi ústinen jamılıp alǵan jipek shapanǵa zordan sıyıp tulǵası tolıq bolǵanlıǵı ushın boyınıń uzınlıǵı da onsha bilinbey, uzınsha beti bawırday qızarıp, shoqsha saqal hám murt qoyılǵanlıǵı ushın murnınıń sál-pál úlkenligi de bilinińkiremey, azmaz qapa bolıp turǵanlıǵı ushın, ala kózleri azmaz qısıńqı edi. Bul turısında belinde qılıshı bolmasa da, naǵız bahadır ekenligin seziwge boladı. Sonıń ushın da, sını kelisip qalǵan bul adamdı batır dep, yaki biy dep atasa da bolarlıqtay. Kórinisi ádewir saldamlı edi. Amanlıq sol turısında háwizge tigilip ádewir turıp qaldı. (K.Mámбетov «Türkistan», 1993, 6-b.)*

Bul mısalda súwretlew obykti – insan yaǵnıy Amanlıq haqqında.

Didaktikalıq tekstler. Kimgedur úgit-násiyat etiw, onı turmısqa tárbiyalaw yaki ayılǵanlardan juwmaq shıǵarıwǵa úyretiw tiykarında dúzilgen tekst didaktikalıq tekst delinedi. Maqsetke erisiw ushın naqıl-maqal, aforizm, túrli turmıslıq waqıyalar, ráwiyatlardan úlgi sıpatında paydalanıladı. Olardı tekst ishine endiriw usılları boladı. Avtor bunday didaktikalıq birliklerdi tekstke tuwrıdan-tuwrı alıp kiredi hám onıń qaysı janrǵa tiyisli ekenligin ayıp ótedi. Mısalı: *Állekimniń qolında sipse kórip, onı sipsekesh, ekinshi birewdiń qolında duwtar kórip, onı sazende deseń, qáteleriniń az bolıwı itimal, al úshinshi birewdiń jaqsı bir sóz aytqanın esitip, onı birden-aq danıshpan dep bilseń, birden qáteleseseń. Kisini kóbirek tınlamay, ol tuwralı juwmaq shıǵarma. (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqpan-táwekelshimen»).*

Didaktemalardı keltiriwden maqset usı arqalı aqıl-násiyat beriw, mashqalalı mäseleni sheshiwge kómeklesiw, qanday da qıyın jaǵdaydan shıǵıw jolların kórsetiw, tuwrı joldı tabıwda keltirilgen mısaldan ibrat alıw ushın bolǵan waqıyaǵa múnásibet bildiriwden ibarat.

Xabar mazmunlı tekstler. Qandayda bir waqıya-hádiyse haqqında xabar beriw maqsetinde dúzilgen tekst esaplanadı. Kórkem tekstte informativlik ózine tán tárizde

boladı. Ápiwayı xabardan ózgeshelenedi. Estetikalıq maqset boladı. Gúrriń, súwretlew, didaktikalıq tekst túrleri quramında keledi. Máselen, Sh.Usnatdinovtıń “Dáw kempir” povestiniń personajlarınıń biri Ayımgúlđiń jasaw sharayatı haqqında mınaday xabar beriledi. *Ayımgúl usı eldiń arqa batisında, úlken kanal menen «Aq jap»tıń ashasındaǵı biyik jerde «aq shkol»day jayı bar, úy qaptalında miywe baǵı, baǵında júzimi bar Seytjan mashınshınıń qızı edi. Ol kisi ákesinen miyras qalǵan tigiw mashinasın jaslay úyrenip, dáslep jeńil-jelpi kiyim tige baslaǵan. Urıstan sońǵı jılları nemeclerden basıp alınǵan oljalar tarqatılǵan. Sonıń bir bólegi usı jerlerge jetip, sol «trofey» dep atalǵan oljalardan «Zinger» tigiw mashinası Seytjanǵa tiyisken. Sonnan baslap ol jaqın átirapqa, zamanǵa say kiyimler tigip satatuǵın bolǵan. Kásip iyesi júdá bayıp ta ketpeydi, ashtan da ólmeydi delinedi. Solay bolsa da, mına qazalanıp atırǵan Jumamurat úyshı eldiń shıǵısında, Seytjan mashınshı kún shıǵısında óz ara jarıspaqqa túskendey jay salıp, otaw kóterip, baǵ egip esigine qupıya adam jumsap otırǵan eń qurǵın shańaraqlar.*

Bul xabar mazmunlı tekst esaplanadı. Shıǵarma qaharmanlarınıń turmısınan alınǵanlıǵın keltirip ótiw, oǵan oqıwshını isendiriw ushın kiritilgen.

Buyırıq mazmunlı tekstler. Buyırıq hám de másláhát tolqını jetekshilik etetuǵın, buyırıq meyilindegi gáplerden dúzilgen, qanday da bir isti orınladıw yaqı hár qıylı qadaǵan etiwlerdi sáwlelendiretuǵın tekst tipine buyırıq mazmunlı tekst delinedi. Tiykarınan qaharmanlar tilinde bayqaladı. Lekin avtor sózinde másláhát yaqı usınıs mánisinde qollanıluwı da málim. Máselen:

Á– Óziń bileseń, sonda da aytayın. Barǵansha, yaǵnıy Tájbek qumǵa shekem hasla asıqpa, attıń kúshin tejep, jorttırıp bara ber, baqawıllar qıstastırar, biraq olarǵa onsha qulaq túre berme. Qaytıwǵa pátiya berilgennen soń da «basqalar ketti» dep, birden attı qıstama. Keyingi topar toplımınıń ishinde bol. Ózińdi shetirekke ala ber. Toqtap tur, toqtap tur. Jaqsısı ya aldında, ya artta júr. Sonda sumlıqlı achabarlardıń qamshısınan aman bolasań. (K.Karimov. Áǵa biy.2013. 62-b.)

Tuyǵı-sezim mazmunlı tekstler. İnsannıń ishki keshirmeleri bolmısqa múnásibeti, ózine tán pafos penen sáwlelendirew maqsetinde dúzilgen tekstler sezimlik mazmunlı tekst delinedi.

-Adam geyde baxıttıń ne ekenin bilmey-aq dúnyadan kóz jumadı. Óytkeni baxıttıń shegi, ustaǵanlı anıqlaması joq. Ol birewlerge qaǵaz puldıń shıtırılısı, ekinshilerge, árman..... Árman izinen árman... Bazılargá bir ret toyınıw.... (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq dástanı» epopeyası «Maman biy ápsanası» romanı).

Qanday da bir kórkem tekste, atap ótilgen tekst túrleriniń hámmesi yamasa ayırımları qatnasqan bolıwı múmkin yamasa pútin baslı shıǵarma joqarıda kórsetilgen tekst túrлерinen tek ǵana birewi tiykarında dúzilgen bolıwı da múmkin.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekst kólemine qaray qanday túrлерге bólinedi?
2. Mikrotekst hám makrotekst haqqında maǵlıwmat berin?
3. Tekstlerdiń anlatılıw maqsetine qaray klassifikaciyası haqqında aytıp berin?
4. Awızeki tekst penen jazba teksttiń ayırmashılıǵı nede?
5. V.G.Admoni tekstlerdi qalay klassifikaciya islegen?

Tekstte parcelliyaciya qubılısı

Joba:

1. Parcelliyaciya qubılısı haqqında
2. Bas aǵzalı parcelliyatlar
3. Ekinshi dárejeli aǵzalı parcelliyatlar
4. Parcelliyaciyanıń basqa tillik qubılıslardan ayırmashılıǵı

Tayanış sózler. *Parcelliyaciya, awızeki til, jazba til, parcelliyatlı dizbekler, dislokaciya, separatizaciya, tiykarǵı parcelliyat, erkin parcelliyat, sintagma, stilistika, bas aǵzalı parcelliyatlar, ekinshi dárejeli aǵzalı parcelliyatlar, qosımsha konstrukciyalar, segmentaciya, paranteza hám t.b.*

Parcelliyaciya kórkem tekstte úlken áhmiyetke iye bolǵan sintaksislik-kommunikativlik qubılıs bolıp, onıń áhmiyeti bir pútin bolǵan gápte logikalılıqtı hám ekspressivlikti kúsheytiw maqsetinde eki (yaki onnan artıq) kommunikativlik birlikke ajratıp gápten sırtqa shıǵarıwdan ibarat.¹

Parcelliyaciya qubılısınıń sintaksislik ózgeshelikleri, formalıq-mazmunlıq tárepi rus til biliminde hár tárepleme izertlengen.² Bul terminge lingvistikalıq sózliklerde tómendegidey anıqlama beriledi: Aytilatuǵın pikirdiń bir sóylew birliğinde emes, al bir-birinen pauza arqalı ajratılǵan eki hám onnan da kóp birlikler menen ajratılıwı. Mısalı: Ózim kelermen. Erteń. Azanda.³

Parcelliyaciya termini francuzsha «bólekleniw, bóleklerge ajratıw» mánisindegi *parceller* sózinen alınǵan hám til biliminiń sintaksis tarawında úyreniliwi kerek.⁴

Til iliminde bul termin gáptiń ekspressivlik maqset penen bólekleniwi, yaǵnıy gáptiń atap ótiliwi názerde tutılǵan belgili bir bóleginiń gáptiń sırtına shıǵarılıwına qaray qollanıladı. Mısalı: *Bizler keshki awqattı jańa jep bolǵan edik. Marat keldi. Kirer esiktegi gúrsige sıpayı ǵana otırdı. Únsiz.* (T.Qayıpbergenov). Bul gáp sintaksislik norma boyınsha: *Bizler keshki awqattı jańa jep bolǵan waqtımızda Marat keldi. Kirer esiktegi gúrsige sıpayı ǵana únsiz otırdı bolıwı kerek.* Eki gáp penen jetkeriw múmkin bolǵan pikirdi tórt gáp penen bildiriwden kútilgen maqset ne? Awızeki sóylewde, tekstte sóylewshi tınlawshıǵa qanday da bir waqıya-hádiyse haqqında xabar berip atırǵanda, usı xabardıń eń áhmiyetli bólegin basqalarınan ajratıp, qaytalap aytıwǵa háreket etedi. Qaytalaw awızeki sóylewde intonaciya, pauza, logikalıq pát sıyaqlı qurallar járdeminde ámelge asırılsa, tekstte parcelliyativlik dizbekler arqalı júzege shıǵadı. Parcelliyatlı dizbekler tásirsheń sózlerdiń sisteması bolıp, stilistikalıq gáp bóleklerin kommunikativlik maqsetke muwapıq toparlarǵa bóliw, sintaksislik tárepten qayta tártiplestiriw sıpatında ámelge asadı.⁵

Joqarıda keltirilgen gápte qaysı informaciya eń áhmiyetli bolıp esaplanadı? Keshki awqattı jep bolǵan waqıtta Maratnıń keliwi me? Yamasa kirer esikte sıpayı otırıwı ma? Únsiz otırıwı ma? Bizinshе, barlıǵı da áhmiyetli. Sóylewshi

¹ Хайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Филол.фан.номз...дис. Тошкент, 2011.

² Ванников Ю.В. Явление парцелляции в современном русском языке: Автореф. Дисс. ...канд. Филол.наук. М., 1965. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М., Русский язык. 1979. .

³ Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. Нөкис, 1997, 59-bet.

⁴ Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксис. М., 1984. 63-bet.

⁵ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. Тошкент, Зарқалам, 2004, 88-bet.

pozitsiyasidagi qaharman názerinde álle kim emes Marattín keliwi menen onín únsiz otirǵanlıǵı áhmiyetlirek (Eger onín sıpayı otirǵanlıǵın qaytalaw zárúr bolsa, parcellyat pozitsiyasına usı sóz de shıǵarılıwı múmkin. Ásirese, Marattín kelgenligi únsiz otirǵanlıǵın aytıw barısında qanday da bir ayanısh sezimi oyanadı. Marattín ayanıshlı awhalın onín sóylegen sózi arqalı emes, únsiz sózi menen qaytalawdı qáleydi. Bul jaǵday usı sózdi gáp ishinen ajratıp alıw arqalı ámelge asadı. Demek, keshki awqattı jep bolǵanda Marattín keliwi haqqındaǵı xabar standart forma arqalı, yaǵnıy «Bizler keshki awqattı jep bolǵan waqtımızda, Marat keldi» tárizinde deparcellyativlik formada berilgeninde, usı gápte qaharman ruwxıyatındaǵı qanday da bir sezim, emocional qaytalanıw sínbegen hám tábiyiy tárizde oqıwshı da bunı sezibegen bolar edi. Bunı sezdiriwdiń jolları kóp, jazıwshınıń ózi bul haqqında tárıp beriwı yamasa basqa keńeytiwshi birliklerden paydalanıwı múmkin edi. Biraq, avtor artıqsha táriplersiz usı effektke erisiwdiń jolın taptı. Yaǵnıy bunıń ushın parcellyatlı konstrukciya tárizinde ańlatıwdı eń maqul jol dep biledi.

Bazı bir pikir avtordıń niyetine qaray gáp quramınan ajratıp alınıp, bólek gáp tárizinde beriliwı múmkin. Bunday jaǵdayda da keyingi konstrukciyalar ózinen aldın kelgen gáptiń ańlatıw mazmunı menen bir qatarda logikalıq hám poetikalıq qaytalanıwdı aladı. Mısalı: *Bir vrach kelip:*

Kóp sóyletpe sharshaydı, -dedi kóndim. Ishim ulı-dúpildi bolıp ketti. Sol kúni ketpedim. Oqıwǵa da barmadım. (T. Qayıpbergenov «Uyqısız tınler»).

Berilgen tekst tórt gápten ibarat. Biraq usı gáplerde ayılǵan pikirlerdi ádettegi tártip penen bir gáp sheńberinde beriw múmkin. Basqasha etip aytqanda, usı tórt gápti ańsatlıq penen eki gápke birlestiriw, yaǵnıy qospa gápke aylandırıw múmkin: *Bir vrach kelip, kóp sóyletpe sharshaydı, -dedi kóndim. Ishim ulı-dúpildi bolıp, sol kúni ketpedim, oqıwǵa da barmadım.* Eger sonday etilgeninde, janlı sóylewge tán ıqshamlıq, tábiyiylik sezilersiz dárejege túsken hám de ańlatıw tásirsheńligi bunshelli joqarı sáwlelenbegen bolar edi.

Gáp qurılısın qanday da bir maqset penen ózgertiw tárizindegi sintaksislik-stilistikalıq qubılıs ulıwma til ilimi tariyxında júdá aldınnan ańlap jetilgen hám túrli atamalar menen atalǵan. Sh.Ballidiń dáslepki baspası bunnan bir ásir aldın, yaǵnıy 1909-jılda shıqqan hám keyin ózgerislersiz qaytadan baspadan shıqqan “Francuz tili stilistikası” atlı miynetinde bul qubılıs “dislokaciya” termini menen atalǵan hám onıń ózine tán ózgeshelikleri ayılǵan. Sh.Ballidiń pikirinshe, sóylewshi «*Tezirek bul jerge keliń!*» (“*Venez vite!*”) gápinde ańlatılǵan pikirdi tásirli etip jetkeriw ushın gáptegi ráwishti feyilge baǵınıńqılıqtan shıǵaradı, yaǵnıy: *Bul jerge keliń! Tezirek!* (“*Venez! vite!*”). Bunıń nátiyjesinde bir gáp sintaksislik tárepten eki gápke ózgeredi, olar bólek-bólek gáppler sıpatında ajratılıp beriledi. Hátteki olardıń ornın almasırdıwda múmkin boladı, yaǵnıy: *Tezirek! Bul jerge keliń!* (“*Vite! Venez!*”). Bul dislokaciya qubılısınıń eń ápiwayı mısalı bolıp tabıladı.”¹ Sh.Balli tárepinen “dislokaciya” termini menen ańlatılǵan qubılıs geypara gápplerdiń quramındaǵı bóleklerdi ol yamasa bul stilistikalıq maqset penen qayta jaylastırıwdan ibarat (sebebi, *dislokaciya* sóziniń mánisi “jaylastırıw, qayta jaylastırıw” degendi bildiredi)², bunda gáp bólekleri qayta

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 355-bet.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.И. Тошкент, 2006, 627-bet.

jaylastırılar eken, gápten sırtqa shıǵarılıp atırǵan bólek, gápten keyin de, aldın da qoyıla beriwi múmkin. Dislokaciya parcellyaciya qubılısın óz ishine aladı, biraq parcellyaciyaǵa qaraǵanda keńirek, sebebi dislokaciya gáptegi belgili bir bólektiń gáptiń aldına shıǵarılıwın názerde tutadı.

Francuz tili stilistikasını analiz eter eken, K.A.Dolinin óz miynetlerinde Sh.Ballidiń dislokaciya haqqındaǵı pikirlerin rawajlandıradı. Sintaksistiń birliǵi bolǵan dislokaciyanıń hár qıylı túrlerin analizleydi hám parcellyaciyalanǵan konstrukciyalar da sol dislokaciya qubılısınıń ónimi ekenligin, dislokaciyanıń bir kórinisi ekenligin aytadı.¹

Gáptiń sintaksislik qurılısınıń usılayınsha bólekleniwi E.V.Guliga, A.A.Andrievskaya, V.G.Admoni sıyaqlı izertlewshiler tárepinen “separatizaciya” termini menen úyrenilgen, bul qubılıstıń kórkem teksttegi ornına ayırıqsha dıqqat awdarılǵan. *Separatizaciya (separaciya)* sózi “ajratıw, bóleklerge bóliw” mánisin ańlatadı. Bul terminniń mánisi Parcellyaciya qubılısına sáykes keledi. Biraq nemis tili sintaksisin izertlewshi V.G.Admoni “separatlastırılǵan konstrukciyalar”dı (“сепаратизованные конструкции”) qosımsha konstrukciyalar menen birdey qubılıs sıpatında úyrenedi. Ol bunday konstrukciyalardı gápke tán bolǵan sintaksislik baylanıslardıń buzılıwınan ibarat ekenligin aytadı.² Separatizaciyanı qosımsha konstrukciyalar menen birdey qubılıs sıpatında qarawǵa bolmaydı. Sebebi qosımsha konstrukciyalardıń aldında tayın gáp bar, keyin oǵan qosımsha etip tirkelgen bólekke aytıladı. Separatizaciya bolsa, belgili bir gápti stillik talaplarǵa muwapıq bóleklerge ajratıw túsiniledi. Yaǵnıy, separatizaciya pútindi bóleklerge ajratıw, qosımsha bolsa belgili bir pútinge basqa bólekti qosıwdan ibarat bolǵan qubılıs sanaladı. Usı mániste separatizaciya parcellyaciyanı óz ishine aladı.

Gápti sóylewde belgili bóleklerge-segmentlerge ajratıw til iliminde “segmentaciya” atı menen de úyrenildi. Sh.Balliden baslanǵan segmentaciya teoriyası tilshiler tárepinen rawajlandırıldı, bul qubılıstıń tekstti ekspressivlik tárepten bóleklew hám sol tiykarında tiyisli birliklerdi logikalıq hám poetikalıq aktuallastırıw ushın júdá úlken imkaniyatlar deregi ekenligi kóplegen tiller materiallarında analizlendi.³ Segmentaciya qubılısı kommunikaciya procesinde sóylewshiniń ol yamasa bul estetikalıq maqsetine sáykes hár qıylı túrde júzege shıǵadı.

Rus tilshisi N.Yu.Shvedova gáptiń bólekleniw qubılısın “sintagmalar aktualizaciyası” dep ataydı. Onıń pikirinshe, belgili bir sintagmalardı gáptiń ya basına, ya aqırına shıǵarıw jolı menen sintagmalar payda boladı. Eń tásirsheń usıl sintagmanı ayırıqsha gáplerdi ajratıwǵa xızmet etetuǵın pauza menen ajratıp, gáp aqırına shıǵarıw bolıp tabıladı. Bul qubılıs gáplerdi ekspressivlik maqsette bóleklewdiń eń keń tarqalǵan usıllarınan birine aynalǵan.

Parcellyaciya belgili gáptiń bir neshe kommunikativlik birlikler arqalı ańlatılıwı, barlıq tillerge tán qubılıs ekenligi miynetlerde atap ótilgen. Degen menen, hár bir tilde ózine tán ózgesheliklerine iye.

I.Toshaliyev parcellyaciyanıń eki túrin kórsetedi: birinshisi tiykarǵı gápke mazmun hám forma tárepten tıǵız baylanıslı bolǵan parcellyatlar bolıp, olardı tiykarǵı gáptiń

¹ Долинин К.А. Стилистика французского языка. Л., 1978, 256-бет.

² Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973. 354-355-бетлер.

³ Акимов Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. М., 1990, 87-92-бетлер.

quram bólegi sıpatında ańsatlıq penen qayta tiklew múmkin. Ekinshi túrine erkin parcellyatlar kiredi. Birinshi túrge tiyisli parcellyatlar, qosımsha sintagma sıpatında júzege keledi. Ekinshi túrdegi parcellyatlar predikativ tiykardı keńeytip, pikirdi rawajlandırıw, ekinshi jónelistegi xabardı bayanlaw xızmetin atqaradı.” Bunnan kórinip turǵanıday, alım qosımshalardı da Parcellyaciyanıń ózine tán bir kórinisi sıpatında qaraydı.

Insan sırtqı ortalıqtı, jámiyetti, turmıstı, tek ámeliy mútájlikleri arqalı biliw menen sheklenbeydi. Adam olardı estetikalıq seziwler, pikirlewler arqalı úyrenedi.¹

Avtordıń bolmısqa subyektiv qatnasın beriwde, qaharmannıń psixologiyası, háreketlerin tolıq súwretlewde, belgili bir xabardıń tiyisli táreplerin logikalıq hám poetikalıq sáwlelendiriwde, sóylew tiline tán ózgesheliklerdi ańlatıwda bunday konstrukciyalardan keń paydalanıladı. Demek, parcellyaciyanı kórkem tekst sheńberinde úyreniw hár tárepleme maqsetke muwapıq boladı. Sebebi parcellyat mánisi jaǵınan gáptiń emes, bálki teksttiń ayırıqsha orayı esaplanadı. Demek, parcellyaciya gáptiń, teksttiń kommunikativlik áhmiyetin kórsetedi. Teksttiń semantikalıq-sintaksislik hám ritmo-melodikalıq qurılısın belgilewde, ózgertiriwde qatnasadı.

Sheber jazıwshılar óz shıǵarmalarında parcellyatıvlik birliklerden anıq maqsetlerde paydalanadı. Kórkem shıǵarmada parcellyaciyaǵa ushıraǵan gápler berilgen mazmundı tez, ańsat hám qolay túsiniwge alıp keledi. T.Qayıpbergenovtıń “Uyqısız tınler” povestinde tómendegi mısallarda parcellyaciyaǵa ushıraǵan gápler berilgen: 1. Bir kúnleri kempirdiń júzi bermaǵan qaradı. Tilge keldi. Atımdı soradı. 2. Tribunaǵa kim shıǵıp sóylese de izinen gúrkiregen qol shappatlaw boldı. Abaylap qarasam, meniń menen qatar turǵan Marattıń alaqlanları bir-birine jaqlınlaydı, biraq shappatlanbaydı. Ózi oyılı. Kúlmeydi de. Birinshi mısál úsh gápten ibarat bolǵan menen, tiykarında, bir gáptiń qayta qurılǵan forması bolıp tabıladı. Yaǵnıy: Bir kúnleri kempirdin júzi bermaǵan qaradı, tilge kelip atımdı soradı. Gáptiń ne sebepten “bóleklegen”ligi haqqında pikir júritiw arqalı avtor maqsetiniń mánisine jetiw múmkin. Povesttiń dáslepki qatarların oqıǵannan-aq, bas qaharmannıń táǵdirine ayanıshlı sezimler payda boladı. Birinshi gáp quramınan bólek alınǵan *tilge keldi* parcellyatı usı túskinlikti jáne de tereńlestiredi. Qaraqalpaq tilinde *tilge keliw* frazeologizminiń eki mánisi bar bolıp, birinshi mánisi esin jıynaw, sóylew, sanasına eniw; 2. Kelisiw, mámile bolıw. Shıǵarmada personajdıń emlewxańa kelgennen keyingi jaǵdayı berilgen bolıp, az da bolsa den sawlıǵınıń jaqsılانǵanın *tilge keldi* turaqlı sóz dizbegi arqalı bergen. Atımdı soradı gápiniń astında úlken mazmun jatır. Yaǵnıy, Xajar kempir sonshellı awır awhalda jatırǵanına qaramastan, tilge kelip ózine mehir bergen insannan atın soraydı.

Ekinshi mısalda jazıwshı Marattıń ruwxıy jaǵdayın ashıp beriw maqsetinde parcellyatıvlik dizbeklerden paydalanadı. Mısalı: *Tribunaǵa kim shıǵıp sóylese de izinen gúrkiregen qol shappatlaw boldı. Abaylap qarasam, meniń menen qatar turǵan Marattıń alaqlanları bir-birine jaqlınlaydı, biraq shappatlanbaydı. Ózi oyılı. Kúlmeydi de.* Berilgen mısál tórt gápten ibarat bolǵanı menen, tiykarınan, eki gápke birigedi. Tribunaǵa kim shıǵıp sóylese de izinen gúrkiregen qol shappatlaw boldı. Abaylap qarasam, meniń menen qatar turǵan Marattıń alaqlanları bir-birine jaqlınlaydı, biraq

¹ Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануыдан сабақлар. Нөкіс, 2012, 7-бет.

shappatlanbaydı, ózi oyılı, kúlmeydi. Bunda *Marattıń alaqańları bir-birine jaqınlaydı, biraq shappatlanbaydı* degen gápte Marat qol shappatlap turǵan joq. Demek, Marattıń kewili buzılǵan, qanday da bir nárseden qapa. Dáslepki juwmaǵımızdı úshinshi parcellyat ta tiykarlaydı. *Ózi oyılı!* Bul gáp ne ushın bólek gáp formasında berilgen? Negizinde, bul gáp aldınǵı gáplerdiń mazmunın tereńlestiriwge, tásirshenligin támiyinlewge xızmet etken. Sonday-aq *ózi oyılı* gápi qaysıdur mániste qanday da bir mashqalası bar adamdı ańlatadı. Tórtinshi gáp quramındaǵı *úndemeydi* feyili ózinen aldınǵı hám keyingi gáplerdiń mazmunı jaǵınan tıǵız baylanısın támiyinleydi. Yaǵnıy, *Ózi oyılı. Úndemeydi*. Haqıyqatında da, bul insanda qanday da bir mashqala bar. Sońǵı gáptiń parcellyat sıpatında ajratılıwı da biykar emes.

Kórkem tekstte qaharmanlar sóziniń tábiyiyliǵın támiyinlewde de parcelliyativlik konstrukciyalar qollanıladı. Parcelliyaciya sóylew tili menen tıǵız baylanıslı. Bunday sintaksislik konstrukciyalar, avtordıń poetikalıq, stilistikalıq niyetlerin kórsetiw, logikalıq bayanlaw, ekspressiyanı kúsheytiwge xızmet etedi. Házirgi waqıtta bolıp atırǵan janlı sóylesiw procesi kóz aldımızǵa keledi. Bul kórkem teksttiń estetikalıq tásirshenligi ushın júdá áhmiyetli. Mısalı: *Degen menen, Marattıń ketkenine kewlim isenbeydi. Ashıwlandırıp kóriw ushın ketip, qaytıp kelip jayında meni kútip otırǵanday. İzlep baraman. Esigi qulıplı. Qońsılarınan sorayman*. Bunda bes gáp bir parcelliyativlik konstrukciyanı dúzgen. Ádette, parcelliyattı tiykarǵı gáp quramına ańsat ǵana qayta kiritiw, yaǵnıy deparcelliyaciyalaw múmkin. *Ashıwlandırıp kóriw ushın ketip, qaytıp kelip jayında meni kútip otırǵanday, Marattıń ketkenine kewlim isenbeydi. İzlep barsam, esigi qulıplı, qońsılarınan da sorayman*. Usı parcelliyativlik konstrukciyanıń deparcelliyativlik forması tárizindegi bir qospa gáp bolıp esaplanadı. Biraq bul qospa gápte pikir aǵımındaǵı belgili bir bóleklerdiń ayrıqsha bildiriliwi, ekspressivlik-emfatikalıq pát ala almaydı. Házirgi waqıtta janlı sóylesiwge tán “erkin” sintaksislik-kommunikativlik struktura da kózge taslanbaydı. Awızeki sóylew kútilmegen ózine tán ózgesheliklerge iye. Kórkem tekstte jazıwshı tap sol awızeki sóylew kórinisin júzege shıǵarıw ushın kóp miynet etedi, yaǵnıy awızeki sóylewdegi tayarlıqsız, óz-ózinen payda bolǵan qatardı jaratıw ushın jazıwshı qatań tayarlıq kóredi, oylanadı, awızeki sóylewdegi eń maqul modeldi saylaydı hám oǵan islew beredi.¹

Ulıwma, hár qanday sóz yaki basqa birliktiń kórkem teksttegi poetikalıq, estetikalıq ornın belgilewde tekstten úzip alınǵan kishi bir bólek jeterli emes ekenligi jáne de anıq boladı.² Sonıń ushın parcelliyativlik konstrukciyalardıń mánisin ashıwda kórkem tekstti estetikalıq pútinlik sıpatında qaraw maqsetke muwapıq boladı. Shıǵarmadan alınǵan mısaldı analizlew procesinde de usı fragmenttiń shıǵarma pútinligine baylanıslı ekenligi názerde tutılıwı kerek.

Parcelliyaciya ádebiy norma talaplarına muwapıq qalıplesken gáp belgili bir estetikalıq maqsetler tiykarında qayta sistemalanadı. Bul tárizindegi “qayta tártiplew” tek ǵana kórkem shıǵarma teksti ushın tán qásiyet bolıp esaplanadı. Sebebi, kórkem shıǵarmadaǵı hár qanday ózinshelik tikkeley avtordıń kórkem-estetikalıq ideyasına muwapıq qalıplesedi. Mısalı: *Ol pessimist jigitlerden emes edi. Sózsiz tiri. Ondaylar ólimge bas iymeydi*. Mısalda birinshi gáp keyingi gáplerdi óz ishine alǵan halda

¹ Винокур Т.Г. К вопросу о норме в художественной речи // Синтаксис и норма. М., «Наука», 1974, 278-бет.

² Ёўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, «Фан», 2008, 88-бет.

keñeyiwi mümkin. Yağniy: *Ol tiri, pessimist jigitlerden emes, ólimge bas iymeydi.* Jazıwshı bul tárizdegi bayanlawdın tásir kúshi ázziligin jaqsı bilgenligi ushın usılay “bóleklewdi” maqul kóredi. “Bóleklegen” hám “qayta tártiplengen” kóriniside personajdın kúshliligi, ruwxıy jağdayı sheberlik penen kórsetilgen. Ekinshi hám úshinshi gáplerdegi parcellyat personajdın tiri (*tiri, ólimge bas iymeytuğnıgın*) ekenligine oqıwshını isendiredi. Kórinip turğanınday, parcellyat gáp birinshi gáp quramındağı qaysıdur bólektiń mazmunın keñeytiw maqsetinde qollanılıp tur.

Nemis hám ózbek tillerindegi parcellyatlangan bağıınqılı gáplerdi salıstırıp úyrengen B.Tursunov bağıınqılı gápler parcellyaciyasınıń júzege keliwindegi grammatikalıq dereklerdi tórt topaǵa bólip izertlegen:

Sebep-túsindiriw mánisidegi parcellyatlar. Bunday konstrukciyalar *sebebi, sonlıqtan, sonıń ushın, sol sebepli* sıyaqlı birlikler arqalı qalıplesedi.

Shárt parcellyatlar. Bunday konstrukciyalar *eger, eger de* dánekerleri arqalı qalıplesedi.

Salıstırmalı parcellyatlar. Bunday konstrukciyalar *kibi, tap hám t.b.* sózler arqalı dúziledi.

Maqset parcellyatlar. Bunday konstrukciyalar *ushın* kómekshi sózi arqalı dúziledi.¹

Usı izertlew jumısınıń tiykarǵı maqseti parcellyatıvlik birliklerdi eki tuwısqan emes tillerde salıstırıp úyreniwden ibarat.

Parcellyaciya awızeki tilge yamasa jazba tilge tiyisli me degen sorawǵa izertlewshiler parcellyaciyanıń substratı awızeki sóylewge tán bolsa da, onıń jazba tilge tiyisli ekenligin de aytıp ótedi. Geybir izertlewshiler parcellyacialangan konstrukciyalardıń tiykarǵı kórsetkishini noqat irkilis belgisi ekenligine ayırıqsha itibar beredi, misal keltirip, «... noqat gáp aqırınıń emes, bálki qosımsha stilistikalıq, qaytalawshılıq, mazmunlıq xızmetlerdi atqarıwshı parcellyaciyanıń bóliniw kórsetkishini esaplanadı», - degen pikirdi ilgeri súredi. Keyingi izertlewlerde parcellyat hám tiykarǵı bólim ortasında juwmaqlawshı irkilis belgileri, yağniy noqat, kóp noqat, soraw, úndew belgileri qoyılıwı ayırıqsha aytıp ótıledi.² Bul pikirge tolıq qosılıw mümkin. Biraq házirgi waqıtta parcellyat tiykarǵı bólimnen sıziqsha menen de ajıralıw mümkinligin aytıp ótiw orınlı.

Gáp aǵzaları formasındağı parcellyatlar óz ishinde bas aǵzalar hám ekinshi dárejeli aǵzalar túrindegi parcellyatlar bolıp bólinedi.

Bas aǵzalı parcellyatlar. Baslawısh parcellyatlar. Baslawısh – gáptiń kim ya ne haqqında ayılǵanın, temasın bildiretuǵın bas aǵza.³ Bunday aǵzalar kórkem shıǵarmalarda tásirsheńlikti arttırıw maqsetinde ayırıqsha intonaciya menen ayılıp, ayırıqshalanıw kórsetiledi hám sol ayılǵan aǵza tekstte basqa da pikirlerdiń ańlatılıwında áhmiyetli orın tutadı. Mısalı: 1. «*New-eee, bendeńdi bul apatlardan óziń saqlay gór, Jaratqan jan iyem!-deydi dawısı dirildep. – Aspandı qara ġarǵaday qaplaǵan*

¹ Турсунов Б. Парцеллирование придаточные предложения в немецком и узбекском языках: Автореф. Дис. ...канд. Филол. Наук. Л., 1975, 14-15-betler.

² Зелепукин Р.О. Парцелляция в художественной прозе В.Токаревой: структура, семантика, текстообразующие функции. Автореф. Дисс. ...канд. Филол.наук. М., 2007, 7-bet. Ступкина М.О. Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы). Дисс. ...канд. филол.наук. Санкт-Петербург, 2008.

³ Dáwletov A., Dáwletov E., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009, 34-bet

somolyot, partlanıp atırğan bomba joq demeseñ, minawıñ sámiy urıstıñ ózi! Túúww, minjaqtan nemis basıp kelgende jurt úseytip shubırısı-aw, **Don jaqta, sámiy ózi, ózi!..»** (Sh.Seytov «Jaman shıǵanaqtaǵı aqtuba» 19-bet). 2. Solay etip, súwretke alıw baslandı. **Birinshi qádem! Birinshi kadr! Hámmemizdiñ kewlimizde táshwish!** (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. III tom, 279-bet). 3. Allabay ań-tań boldı. **Singapur, Anqara, Germaniya... kiyiktiñ, qırǵawıldıñ góshi.** (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. III tom, 55-bet). 4. Yaq, házir hesh qaysısı kórinbeydi. **Bayaǵı jay. Astında álimsaqtan qalǵan quraq kórpeshe.** (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. III tom, 55-bet). – Endi ashıwıñdı qoy da oylan! **Sultanıñdı umıt! Saǵan aytqan doslıǵım hám ǵımxorlıǵım.** (G.Esemuratova. Tańlamalı shıǵarmaları I tom, 83-bet).

Joqarıda keltirilgen mısallardan birinshi gápte berilgen «**Jaratqan jan iyem!**» dep útir menen ajratılǵan bólek sırtqı forması jaǵınan parcellıyacıyaǵa uqsas bolıp keledi. Biraq, parcellıyacıyadan tiykarǵı ayırmashılıǵı onıñ tiykarǵı gápten útir menen ajratılǵanlıǵında. Parcellıyacıyanıñ basqa tillik qubılıslardan baslı ayırmashılıǵı oǵan qoyılatuǵın irkilis belgilerinde. Gáptiñ parcellıyatlanǵan bólegine juwmaqlawshı irkilis belgileri: noqat, qos noqat, soraw, úndew, soraw-úndew, úndew-kóp noqat sıyaqlı irkilis belgileri qoyıladı.¹ Joqarıdaǵı mısallardıñ ekinshisinen baslap ayırıqshalanıp kórsetilgen bólekler baslawısh parcellıyatlar esaplanadı. Ekinshi mısalda tásirsheńlikti kúsheytiw maqsetinde baslanıp atırǵan dáslepki jumısqa degen sezimlerdi ayırıqsha beriw arqalı hám olarǵa soǵan sáykes intonacıyalardı júklewi olardıñ parcellıyatlıq xızmetin tolıq dárejede ashıp bergen. Tap sonday keyingi mısallardaǵı parcellıyat bóleklerge itibar bersek, hár biriniñ ózine tán tásir kúshin kóriwimizge boladı.

Bayanlawıshlı parcellıyatlar. Bayanlawısh ózinde predikativlikti sáwlelendiretuǵın, gápti grammatikalıq jaqtan túrlendiriwshı bas aǵza bolıp esaplanadı. Bunday aǵzalar da parcellıyat xızmetinde jumsalıp, ózine tán mazmun payda etedi. Tómenдегі мисалларда олардың парcellıyat хızметін атқарıwдаǵı óзгешelikleri ayırıqsha kózge taslanadı. Mısalı: 1.– *Buzdırmaymız ırashtı! Qoluńda ólemiz! Shirkin!.. – degenlerdiki de mázi aybaraq eken, ústine shómish tómenley bergende hámmege jannıñ tatlılıǵı bilinip qaldı.* (Sh.Seytov «Jaman shıǵanaqtaǵı aqtuba» 27-bet). *Qosbergenniñ bala-shaǵası shuwlasıp sala berdi. «Trostan arqan shıqpasa boldı!.. Bále kelmeydi!..»* (Sh.Seytov. Jaman shıǵanaqtaǵı aqtuba. 30-bet). *Bayaǵısı. Úndemey otırıp gúrtik jedik. Tek awızımızdıñ shılp-shılp etkeni esitiledi. Bizler tımsırayıp otırǵan soñ, ballarda ún joq.* **Shıdamadım.** *Aranı jumsartıwım kerekǵoy, aqırı!* (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. I tom. 137-bet). *Birinshi súwretke alıw túyenıñ geshir uraǵa oyılıwı menen baslanıwı kerek.* **Túye tayar. Ura tayar.** (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. I tom 279-bet). *Jolda ol kóp eglenbedi, avtobusqa mindi. Avtobus ishinde táwir-aq jolawshı barshılıq eken. Sonda da buǵan awısıq bir orın tabıldı.* **Otırdı.** (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. I tom. 44-bet). – *Ne qılasań oǵan qapa bolıp. Bizniñ úydegiler-ám sonday.* **Gónergen adamlar, jaslardı túsinbeydi.** *Jaqsısı, Qabıldıñ kvartirasında ótkeremiz, onıñ ata-anası awılda.* (M.Nızanov. Tańlamalı shıǵarmaları. I tom 38-bet). *Erteńine mákemege reviziya baslandı. Álbette, is bar jerde azlı-kópki kemshilik te boladı. Tırnaqtı-ám shóp penen shuqlasań kir shıǵadı. Awız toltırıp aytqanday bolmasa*

¹ Madalova M., Badiiy matnda gap bólakları shaklıdagi parsellyativ konstrukciyalarnı órganish (Bitiruv malakaviy ishi) Jizzax, 2013.

da jigitle birli-yarım kemis tapqan boldı. Al, kondicioner bosa – ol fakt! **Bejireyip turıptı.** (M.Nızanov. Tañlamalı shıǵarmaları. I tom 28-bet). Adam hámelden túseyin dese demde eken ǵo. Kimseń, ǵırlep turǵan Shamurat Xalmuratov edim, polt ettim de qaldım. Lekin, ele-ám taqır jerde otırıp qalǵanıń joq. **Hámelim bar. Hawa rayın barlawshılardı basqaraman. Shamaldıń baslıǵıman. Bilseńiz Erejep tentekten keyingi ekinshi baslıq bolıp atırǵan – men!** (M.Nızanov. Tañlamalı shıǵarmaları. I tom. 24-bet). Maǵan bul qız júdá tanıs. Biraq, qay jerde kórgenimdi esime túsire almayman. **Umıttım... He, awa, jańa esime tústi. Tanıdım... Bilemen.** Ózim menen birge onınshı klasstı pitkergeń qurdasımınń úyinde kórdim. (G.Esemuratova Tañlamalı shıǵarmaları. III 61-bet). – Seniń bul pantińdi aldına keltirip, qay waq bir waqıt óshimdi alarman. **Dákkıńdi berermen!!! Esittiń be?** –dep julqındım. (G.Esemuratova. Tañlamalı shıǵarmaları. III 82-bet). Bolmas is bolǵan eken, kóneseń! –dedi de bir ózimdi taslap shıǵıp ketti. Kóp waqıtqa shekem ózime kele almadım. **Quri gewdemen. Oylanıwdan da qaldım. Ne islerimdi bilmedim.** Ózimdi bunday ǵúres maydanında ázzi sezdim. (G.Esemuratova. Tañlamalı shıǵarmaları. III 83-bet). – He-e... Ádira qaldıq. Tapqan aqılıńnan aylanıp keteyin. **Izimdi jasırǵandı kórsetemen. Ele áshkara qılarman.** (G.Esemuratova. Tañlamalı shıǵarmaları. III 101-bet). Lekin, ol quwanışları uzaqqa barmadı. **Azaǵı aylandı.** Shıqqır kózim shıǵıp qalsa bolmay ma, onı kórgenshe! (G.Esemuratova. Tañlamalı shıǵarmaları. III 7-bet).

Ekinshi dárejeli aǵzalar formasındaǵı parcellyatlar. Parcellyatlar tiykarǵı gápten ajratılıp, gápke qosımsha anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq hám pısıqlawıshlıq mánilerdi de júkleydi.

Anıqlawısh formasındaǵı parcellyatlar.

Úydiń dárwazasın shıyıq ettirip kelsem de, apam meni sezbegensip betin jelpip jata berdi. **Biyshara sharshaǵan.** (S.Baxadırova. «Qaraqalpaq qanday xalıq», 103-bet). Barsaq tuwımın mapazı eken. Ónıp-ósken degen, jariqlıq jaqsı dá. Buwaz qoylardıń quwanışında shek joq. **Jániwarlardıń kózinen bep-belgili.** (M.Nızanov).

Pısıqlawısh formasındaǵı parcellyatlar. – Keńesǵılge kúshi jetpeydi, aytıp bar! – Erinin pılt ettirdi. – Bilip qoy, shıraǵı-ım, onıń sennen basqa da jigiti bar! **Resprokurorda!** (Sh.S17-bet). – Dúkanshı etsem bola ma?! **Keńesǵıldıń ornına!..** (Sh.S17-bet). – Ketpeydi meniń dúkanım! **Dúkan voenkomattan bálentte!..** (Sh.Seytov). – Axmet beyge qońıraw ettiń be – **Anqaraǵa?** (M.Nızanov. Tañlamalı shıǵarmaları. I tom. 54-bet)

Tolıqlawısh formasındaǵı parcellyatlar.

– «Bar ma» deme-e, kereǵıńdi soray ber. Qáne, alıp qoyayıq! **Hayallardıń wapadarlıǵı, Ámirxan aǵanıń qullarınıń sawlıǵı ushın,** kettik! (Sh.Seytov «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», 33-bet). – Arıń urlaǵan urı menen aytısadı-mish. Ádira qaldıq! **Sóz bolǵanıńa!** Ele ol bala menen aytısıp seniń baxtıń ushın ózimiz ǵúresetuǵın shıǵarmız. (Sh.Seytov «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», 81-bet).

Parcellyaciyanıń basqa tillik qubılıslardan ayırmashılıǵı. Parcellyaciya hám qosımsha dizbekler. Parcellyaciya qubılısı nátiyjesinde bóleklenip, gápten sırtqa shıǵarılǵan bólekti hesh qanday ózgerislersiz gáp quramına qayta kiritiw yaǵnıy deparcellyaciyalaw múmkin boladı. Qosımsha etilgen bólekte de bul jaǵday múmkindey túyıledi, biraq bul múmkin emes. Mısalı: Awqattı jedik. Men bir keklik attım. Sharshap

otırған edim, aldım kelip qondı, attım. Azamat qalağa ketiwi menen Anvardı umıta; ol jerge barıp kúndelikli jumısları, shańarağı menen bánt boladı. Bul mısallarda tiykarǵı gápten keyin kelip, ajıratıp kórsetilgen bólekler parcelliyativ konstrukciyalar emes, olar qosımsha konstrukciyalar esaplanadı, olar ayrıqsha kommunikativlik birlik bola almaydı. Gápke tán intonaciya hám pauzaǵa iye emes. Eger bul mısaldaǵı ajratılǵan bólekler gápke tán intonaciya hám pauza menen ajratılса, olar ayrıqsha kommunikativlik birlik dárejesin aladı hám parcelliyativ birlik sıpatında bahalaw múmkin. Jáne sonı da aytıp ótiw kerek parcelliyat ayrıqsha gáp bola alıwı múmkin hám tiykarǵı gáp ishine konstrukciyanıń leksikalıq quramın ózertpegen halda kire aladı. Qosımshalar ayrıqsha kommunikativlik birlik bolıwı da, bolmawı da múmkin. Tiykarǵı gáp ishindegi konstrukciyanıń leksika-grammatikalıq quramın ózertpegen halda kire almaydı. Sonın ushın da qosımsha konstrukciya hám tiykarǵı gáp ortasına útir, noqat hám basqa irkilis belgileri qoyıla beriwı múmkin. Biraq parcelliyaciyanı tiykarǵı gápten juwmaqlawshı irkilis belgileri (noqat, kóp noqat, úndey, soraw úndew//úndew soraw) menen ajratıw til biliminde kóp márte aytıp ótilgen.

Til biliminde segmentaciya degende gáp quramınan bóleklenip shıǵarılǵan bólek gáptiń aldına da shıǵarılıwı múmkin. M.Yuldoshevtiń pikirinshe, segmentaciya nátiyjesinde ataw gáppler júzege keledi. Tekstte ataw gáppler poetikalıq aktuallasqan boladı, onı dóretiwshiler ózleriniń kórkem maqsetine muwapıq paydalanadı. Mısalı: Qatıq... Qatıqtan kim júz buradı. Há demey kún qızıp ketedi. Alakóz! Bir ózi emes kimdidur kóterip kiyatır. Aktual bólekleniw teoriyasına muwapıq gápte tema aktual bólek esaplanadı, tema málim xabardıń sáwlelendiriwshisi sıpatında túsiniledi, biraq segmentaciya nátiyjesinde tema ayrıqsha erkin poziciyanı iyelep, ayrıqsha gáp sıpatında anıq sáwlelengen aktuallıqtı payda etedi. Segmentaciya hám parcelliyaciya qubılısları uqsas. Máselen, parcelliyaciya sıyaqlı segmentlengen gápti desegmentlew imkanı bar. Degen menen ózine tán ayırmashılıqları da bar. 1) segmentaciyaда qaytalanǵan bólekti tiykarǵı gáptiń aldına ayrıqsha kommunikativlik birlik sıpatında shıǵarıw, Parcelliyaciyaда bólekti ayrıqsha kommunikativlik birlik sıpatında gáptiń aqırına shıǵarıw. 2) segmentaciya nátiyjesinde ajratılǵan bólek ataw gáp boladı. Parcelliyaciyaǵa ajratılǵan bólek bolsa kommunikativlik-sintaksislik strukturalı qatar bolıwı múmkin.

Paranteza kórkem shıǵarmada avtor hám qaharmanlar tilinde keliwi múmkin. Aytpaqshı bolǵan pikirge baylanıslı túsiniqler qawıs ishinde beriledi. Intonaciya, grafikalıq hám sintaksislik tárepten erkin bolǵan kiritpe konstrukciyalar shıǵarmada sóylewdiń tolıq anlanıwı ushın zárúr informaciyanı beriw, oqıwshı ushın anıq emes bolǵan orınlarǵa anıqlıq kiritip, túsindiriw, esletiw, tuyǵı-sezimlerin sáwlelendiriw maqsetinde qollanıladı. Mısalı: Úyge kelse jigirmadan artıq bala eki kersen átirapında otırıp, góshsiz gúrtikti (qaysı shopan báhárde qoy soyadı) jep atırǵan eken. Parcelliyaciyaда bar bolǵan gáp eki kommunikativlik birlikke ajratıladı. Biri gápten tısqarıǵa – gáptiń aqırına shıǵarıladı. Parantezada bolsa bar bolǵan gáp quramına basqa gáp yaki kommunikativlik emes birlik kiritiledi. Parcelliyat kommunikativlik birlik boladı. Al paranteza kommunikativlik birlik bolıwı shárt emes.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Parcellyaciya degenimiz ne?
2. Parcellyaciyanıń izertleniw tariyxı haqqında maǵlıwmat berin?
3. Bas aǵzalar túrindegi parcellyatlarǵa mısál keltirin?
4. Ekinshi dárejeli aǵzalar túrindegi parcellyatlarǵa mısál keltirin?
5. Parcellyaciyanıń tillik basqa qubılıslardan ayırmashılıǵın mısallar menen kórsetin?

Kórkem tekst hám onıń bólimlerin baylanıstırıwshı quralları

Joba:

1. Kórkem tekst hám onıń bólimlerin baylanıstırıwshı qurallar
2. Bayanlawısh formaları
3. Almasıqlar
4. Leksikalıq tákirar
5. Orın hám waqıttı bildiriwshi birlikler
6. Parcellyatlar
7. Nominativlik hám infinitivlik gápler
8. Sinonimler
9. Kiris sózler hám dánekerler

Tayanısh sózler: *leksikalıq tákirar, almasıqlar, xiazmatikalıq konstrukciyalar, waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler, bayanlawıshlıq formalar, kiris aǵzalar, dánekerler, alliteraciya, assonans, anafora, epifora hám t.b.*

Tekst keminde eki gápten dúzilgen quramalı sintaksislik pútinlik. Gápler óz ara hár qıylı sintaksislik baylanıs quralları járdeminde birigedi. Olarǵa leksikalıq tákirar, almasıqlar, xiazmatikalıq konstrukciyalar, waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler, bayanlawıshlıq formalar, kiris aǵzalar hám t.b. leksika-grammatikalıq birlikler kiredi. Tilshi ilimpaz A.Mamajonov tekst komponentleri arasında bekkem sintaksislik baylanıs bar ekenligin aytadı. Sintaksislik baylanıslardıń bul túri qospa gáp komponentleri arasındaǵı grammatikalıq baylanısqa uqsap ketedi, tek quramalasqan túrde júzege shıǵadı. Bizge belgili qospa gáp komponentleri arasında birigiw, salıstırıw, qarsılaslıq, sebep-nátıyje, shárt, waqıt, túsindiriw mazmunı sáwlelenedi. Bul baylanıslar dizbekli, dánekerli hám baǵınıńqılı qospa gáplerdiń komponentlerin óz ara biriktiriwshi sintaksislik baylanıs quralları bolǵan intonaciya, dánekerler, dánekerlik xızmettegi sózler, almasıqlar, ayırım sózlerdiń tákirarlanıwı, bayanlawıshlıq formalar arqalı ámelge asadı. Qospa gáplerde sintaksislik baylanıs predikaciyalar arasında ornatıladı. Tekstte bolsa sintaksislik baylanıs bir pútin gápler, quramalı sintaksislik pútinlikler, abzaclar, bólimler, baplar arasında júzege kelip, onıń mazmunlıq hám strukturalıq birliğin támiyinleydi.¹ Demek, tekst quramındaǵı gápler tek strukturalıq jaqtan emes, al mazmunlıq jaqtan da bir-birine sáykes keliwin talap etedi. Keyingi shıǵarılǵan qaraqalpaq tiliniń sintaksisine arnalǵan sabaqlıqta tekstti baylanıstırıwshı birliklerdiń tómendegi túrleri kórsetiledi: 1. Leksikalıq tákirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris gáp hám kiris aǵzalar. 5. Dánekerler.

¹ Mamajonov A. Kórsetilgen miynet, 15-b.

Kórkem tekst komponentlerin baylanıstırıwda tómendegi leksikalıq-grammatikalıq qurallar jiyi qollanıladı:

Bayanlawısh formaları tekst pútinligin támiyinleytuǵın tiykarǵı qurallardıń biri. Mısalı: Ala báhárden qazıw jumısı *baslanadı*. Muraplar qazıwshılardıǵa sıırıq penen shek *ólshep beredi*. Qazıw pitkennen keyin japlarǵa suwlar *ashadı*. Jeri bálent diyqanlar shıǵırın *quradı*. Azannan keshke shekem shıǵır aydaw jumısı balalardıń *moynına júklenedi*. Suw tamtar *boladı*, gezeklesip shellerine topıraq *úydiredi*, jerlerine suw *jiberedi*. Suwdıń tamtar jılları kóp jánjel-tóbelesler *bolıp turadı*". (Q.Ayımbetov "Ótken kúnlerden elesler" 11-bet).

Teksttiń qurılısındaǵı gáplerdi bir-biri menen baylanıstırıwda eń kóp qollanılatuǵın qurallardıǵa almasıqlar kiredi. Bunda almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwısh sıyaqlı mánili sózler ornında qollanıla alıwı ayrıqsha áhmiyetke iye boladı:

Grushin úndemedi.

–Ernazar,- dedi álle nemirde **ol** qaytadan janlanıp. –Kewlińe kelmese, kókeyimde payda bolǵan bir boljawımdı aytqım keledi. Bileseń be, **men seni** birinshi kórgende-aq, házirde túr-túsińnen, **ózińdi** tutıw qábiletlerińnen, súyek qurılısıńnan álle qanday bir qızıq hádiyse bayqaǵandayman. Shin kewlim **sizlerde** – qaraqalpaqlarda Orta Aziyanıń basqa xalıqlarına qaraǵanda ayırma bar sıyaqlı.

Ernazar **onıń** boljawların bir jaǵnan marapat tutsa, ekinshi jaǵnan, qońsılas, bir túbirles túrkiy tilde sóyleytuǵın xalıqlardan ayırǵanına ishi ashıńqıraǵanın búrkew ushın mıyıp tarttı. –**Seni ózime** jaqınlatqanım namısıńa tiydime?-dedi Grushin **onıń** qıyalın uǵıp. – **Men buniń** menen qaraqalpaq xalqı slavyanlardan aynıǵan bir-tiyre dewden awlaqpan. Bul belgi babalarımızdıń ázelden bir jaǵa boyly bolıp, bir dáryadan suw iship, bir quyashtan nár alǵanın, ne jaysań múshkillerdi bastan teń keshirip, dáwirdiń ashshı-dushshısın bir tatisqanınıń dáregi bolsa kerek. Esińde me. Qaratawda sóyleskenimiz. Bir gezde qaraqalpaqlar orislardıń shıǵıs shegarasın jawdan qorǵaǵan.

Bul tekst quramında dáslepki komponentte Grushinniń Ernazar hám qaraqalpaq xalqı haqqında pikirleri beriledi. Keyingi mısallarda Ernazardıń kózqarasları keltirilgen. Grushinniń Ernazar hám qaraqalpaq xalqı haqqındaǵı pikirleri eske túsiriwler tiykarında kórsetilgen. Usılay etip súwretlew arqalı avtordıń sezimleri tolıq jetkerilgen. Teksttegi baylanıstı tómendegi sózler tolıq támiyinleydi. *Grushin – ol, sizlerde – qaraqalpaqlarda, Ernazardı – seni* almasıqları ózlerinen aldın kelgen gáplerdegi atlıq sózlerdiń ornına qollanılgan hám tekst komponentleri arasındaǵı baylanıstı bekkemlegen. Almasıqlar tekst quramında quramalı sintaksislik pútinliktegi hám abzactaǵı hár bir gáptiń bir-biri menen baylanısında da úlken orın tutadı.

Mısalı: Jiyrenshe sheshen Jánibek xan menen birge júredi eken. **Ol** xanǵa jaǵıp, abırayı da joqarılaptı. **Buni** xannıń wázirleri jaqtırmaptı. **Olar** Jiyrensheniń abırayınıń ósiwinen qorqıp, onı xanǵa jamanlap óltirmekshi bolıptı. Biraq xan Jiyrensheni óltireyin dese ayıbın taba almaptı (Qqxe). Demek, mısallardan kórinip turǵanıday birinshi gáp penen ekinshi gápti *ol*, ekinshi gáp penen úshinshi gápti *buni*, úshinshi gáp penen tórtinshi gápti *olar* almasıqları baylanıstırıp tur. Házirgi qaraqalpaq tilinde almasıqlar tekst komponentlerin baylanıstırıwda eń jiyi qollanılatuǵın qural bolıp esaplanadı.

Leksikalıq tákirar. Birinshi gápte qollanılğan ayırım qosımtalar, sóz, sóz dizbegi yaqı gápılerdıń keyingi komponentler quramında tákirarlanıp qollanılıwı arqalı tekst qalıplesiwı múmkin. Tákirardan aytııp atırğan pikirdi ayırıqsha kórsetiw, tastıyıqlaw, keńirek sıpatlaw maqsetinde paydalanıladı. Teksttiń tásirsheńligi artadı. Tómenдеgi tekste grammatikalıq jaqtan bir túrдеgi sóz, sóz dizbegi hám gápıler tákirarlanıp, parallel baylanıstı júzege keltirgen: *Áy, meniń qutlı dalam, **házir** jıyın-terimnen keyin dem alıp atırsań. **Házir** bul jerlerde adamlardıń dawısı esitilmeydi. **Sen** óz qoyınıńda ónip-ósken nesiybelerdi adamlarǵa berip bolǵannan keyin ayaq-qolın bawırına alǵan hayallarday bolıp kósilip jatasań. **Sen** ele adamlar súrimge shıǵaman degenshe usı taqılette dem alıp jata bereseń. **Házir** bul átirapta **sen** hám **men** barman. Basqa heshkim joq. **Sen** meniń barlıq ómir tariyxımdı bileseń. Búgin meniń Subanqul menen Jaynaqtıń hám Áliymannıń ruwxın eske alıp, sıyııp, olardıń haqına tájim berip iyiletuǵın kúnim. **Házir**she **men** tiri júrgenlikten olardı heshqashan yadımnan shıǵarmayman.* (Sh.Aytmatov «Ana jer ana») Bul tekste ana jer hám onıń gózzalıǵı, jer qushaǵında jatırǵan óz jaqınların eske alıwları haqqında aytılgan. Bul súwretlew arqalı avtordıń sezimleri tolıq jetkerilgen.

Geyde leksikalıq tákirar tekste hár qıylı sintaksislik xızmette keliwi múmkin: *Tap sol kúni **Ájimbaydıń** úyinde quwanış penen qosıla úlken uwayım da payda boldı. **Ájimbaydıń** balası bolǵanın esitip, bir tawdı bir tawǵa urıp, hár kúni bir adam jep turǵan dáw jetip keldi de, **Ájimbayǵa** qarap bılay dedi: -Ey bay, maǵan bir balańdı bereseń, usı ketisten on tórt jıldı aylanaman, soǵan deyin balań ózińdiki, on tórt jasqa shıǵıp, nárwán kúshine tolǵanda qálegen bala biziki,- dep jónep kete berdi. **Ájimbay** jańa kórdim degende buǵan da iye shıqtı* (Qararalpaq folklori).

Bul quramalı sintaksislik pútinlik quramında *Ájimbay* sózi hár túrli sintaksislik xızmette kelip, tekst komponentleriniń óz ara sintaksislik baylanısın támiyinlewde qatnasqan. Birinshi gápte *Ájimbaydıń* sózi anıqlawısh, ekinshi misaldıń birinshi komponentinde anıqlawısh, ekinshi komponentinde qıya tolıqlawısh xızmetin atqarǵan. Úshinshi gápte *Ájimbay* sózi baslawısh xızmetinde kelgen.

Tákirardıń alliteraciya, assonans, anafora, epifora hám t.b. bir neshe túrleri bar bolıp, olar tekst quramında stilistikalıq xızmet atqaradı:

Xiazmatikalıq konstrukciyalar járdeminde baylanısıw. Xiazm tiykarınan eki gápten ibarat tekst túrinde ushırasadı. Xiazm «X» háribi túrinde belgili bolǵan stillik qural. Birinshi qatar ózgerissiz ekinshi qatarda kerı qaytalanadı. Seslik hám poetikalıq jaqtan bekkem kompoziciya júzege keledi. Bunda jazıwshınıń tiykarǵı maqseti ekinshi gápte berilgen boladı. Birinshi gáp ekinshi gápten anlatılǵan mánini asıra súwretleydi. Misalı:

Táriqátsiz maǵriyfát, maǵriyfatsız táriqat joq (Axmet Yassawiy).

Berdimurat xalıq– xalıq Berdaqı (Berdaq).

Xiazm poeziyada tómendegi xızmetlerdi atqaradı: 1. Stillik-semantikalıq xızmet. Bunda eki komponent mazmunı jaǵınan qarama-qarsı boladı, yaqı kerisinshe, bir-birin tolıqtıradı. 2. Ekspressivlik xızmet. Bunda oqıwshı yaqı tuńlawshıǵa zawıq baǵıshlaw, pikirdi tez hám uzaq waqıt saqlap qalıw názerde tutiladı. Xiazmdı júzege keltiretuǵın

bólekler óz ara ornı jaǵınan almasqanda intonaciya da soǵan tán ráwishte almasıp baradı.¹

Orın hám waqıttı bildiriwshi birlikler tekstti qalıplestiriw hám onıń komponentlerin baylanıstırıwǵa sebepshi boladı. Kórkem shıǵarmadaǵı waqıya-hádiyseler belgili waqıtta júzege shıǵadı. *Búgin azanda qıstıń birinshi qarı jawdı. Qar júdá ájayıp bolıp jawdı. Keyin bultlar tarqap, aspan kók-kónbek túske endi.* (M.Nızanov). Bul teksttiń qalıplesiwinde waqıt mánili birliklerdiń ayırıqsha xızmeti bar. Birinshi gápte *búgin azanda* lekseması járdeminde sutkanıń sol bóliminde júz bergen tábiyat qubılısı haqqındaǵı xabar bayanlanǵan. Keyingi gáplerde bayanlanǵan qubılıslar tap sol waqıt birliğinde izbe-izlikte ámelge asqan. Yaǵnıy: azanda - *qar jawdı* - *bultlar tarqap, aspan kók-kónbek túske endi*.

Orındı bildiretuǵın leksemalar da tekstti qalıplestiriwshi qural bola aladı. Ádette, jazıwshılar waqıya bolatuǵın orındı tolıq suwretlewge háreket etedi. Orın mánili leksema keltirildi me, álbette, onıń súwreti de beriledi. Sol tárizde tekst júzege keledi. Mısalı: *Qalanıń tiykarınan eki dárwazası bar edi, birinshisiniń ústinde kórkemlep bezelgen orıs meshiti alıstan kózge taslanadı, ekinshisiniń ústinde qarası úydey qońıraw tónkerilip qoyılǵan, alıstan aybatlı kórinedi* (T.Qayıpbergenov).

Awıldan shıǵıwdan-aq qádimgi toǵay baslanatuǵın edi. Kelte shabırawıt jıńǵıllar, onnan soń iri ermanılar, onnan armanıraq ótseń, kóldiń jiyegindegi taqırlıq bar. Bulardıń hámмесin de oń qolday bilemen.

Meńlimurat aǵa ekewimiz usı toǵaylardıń arası menen kiyatırmız. Kóldiń jiyegine kelgende taqırlıq shatırashtay bolıp kórindi. Hár jerinde jarıǵı bolmasa tap birew aylandıra sıpırıp, sıbap shıqqanday edi. Ekewimiz dizilisip kiyatırmız. Meńlimurat aǵa awılǵa kelgen menen de bul jaqtı onsha kórmegen qusaydı, ján-jaǵına qaray berdi. Taqırlıqtan ótkennen keyin Dóngelek kóldiń qamıslıǵı baslandı.

Parcellyatlar arqalı birigiw. Awızeki tilde, tekste geyde qarım-qatnasqa baylanıslı pütün bir gápte úzilis júz beredi. Sóylewshi tınlawshıǵa qanday da bir waqıya haqqında xabar berip atırǵanda mine sol xabar ishindegi eń áhmiyetli pikirdi basqalarınan ajratıp, óz aldına aytıwǵa háreket etedi. Bul qayta ataw, awızeki tilde intonaciya, pauza, logikalıq pát sıyaqlı qurallar járdeminde ámelge asırılsa, tekste parcellyatlı dizbekler - tekst komponentlerin ekspressivlik-stilistikalıq maqsetke qaray qayta tártiplew arqalı payda boladı. Mısalı: *Men paytaxtta oqıyman. (1). Nókiste (2). Universitette (3).*

Nominativlik hám infinitivlik gápler de tekstti baylanıstırıwshi sintaksislik birlikler esaplanadı. Ataw gápler ataw sepligindegi atlıq yamasa atlıqlasqan sózler arqalı bildirilgen qanday da bir waqıya-hádiyse yaki predmettiń bar ekenligin tastıyıqlap, atap kórsetedi. Ataw gápler kontekstten bólek dara túrinde qollanılmaıdı. Ataw gáp penen kelgen gápler ataw gápke mániles bolǵan is-háreket waqıyalardı bayanlap, onıń mazmunın tolıqtırıp, keńeytip keledi. Mısalı: *Báhár! Pútkil dalanı jasıl lipasqa bólep turǵan kók shópiklik* (T.Qayıpbergenov).

Sinonimlik sózler tekst komponentleriniń sintaksislik qatnasın bildiriwde ayırıqsha áhmiyetke iye. Bunda bir komponenttiń kóleminde kelgen belgili bir sózdiń ekinshi, úshinshi hám t.b komponentlerde sinonimleri qatnasadı: *Alaqanday awıldıń*

¹ Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. Филол.фан.номз...дисс.автореф. Фарғона, 2004.

ishı bolǵan soń, quwanışlı xabar demde taradı. Hámme qatın-qalash tún ishinde súrmeleklesip, biriniń izinen biri jetisip keldi. Jańa tuwǵan ay kórine sala batıp ketken edi. Lekin, hayallar túnniń qaranǵılıǵına qaraǵan joq. (M.Nızanov «Dushpan»). Keltirilgen tekstte sinonim sózler bar ekenligin kóremiz: qatın-qalash-hayal. Tekst komponentleriniń sanı tórtew bolıp sinonimlik mánili sózler olardıń barlıǵında jumsalıp, komponentlerdiń óz ara sintaksislik baylanısın támiyinleydi.

Kiris sózler tektiń komponentlerin baylanıstırıw xızmetin de atqaradı. Kiris aǵzalar, tiykarınan sóylewshiniń ózi bildirgen pikirdegi xabarǵa hár qıylı qatnasların ańlatadı. Kiris aǵza xızmetinde kelgen modal sózlerdiń gáp komponentlerin baylanıstırıw xızmeti ayrıqsha kózge taslanadı: *Birinshiden, másirip ketkenlikten usıların ózin tutıw qıyın boldı, ekinshiden, Esbergen bulardıń on segizge shıqqanına isengisi kelmey pısıǵına júrdi* (Sh. Seytov «Xalqabad»). *Jámiyettiń bir orında uzaq waqıt toqtap qalıwın ullı okeanda júzip kiyatırıp toqtap qalǵan paroxodqa megzetsek, ondaǵı pútkil ekipajdı júrip kiyatırǵanımızǵa, joqarı tezlikte zuwlap kiyatırǵanımızǵa isendiriwge háreket etiwimizge tuwra keledi. Mine, bul minnetti kapitan atqaradı. Áytewir, aldımızda jetiwimizge tiyis mánzilimiz bar ekenin, oǵan jetetuǵınımızǵa úmitlenemiz. Aqırı, ekipajdı usılay isendirgen-dá* (S. Ismaylov «Bizler bir úyde jasaymız»).

Teksttiń qalıplesiwinde dánekerler de áhmiyetli xızmet atqaradı. Bunda dánekerlerdi xızmetine qaray ekige bóledi: a) gáplerdiń óz ara qatnasın támiyinlewshi dánekerler; b) abzaclar qatnasın támiyinlewshi dánekerler.

Dánekerler tek gáp qurılısındaǵı birgelkili aǵzalar menen qospa gáplerdiń sınırların baylanıstırıp qoymastan, olar teksttiń komponentlerin de baylanıstırıw xızmetin atqaradı: *Usı kúnnen baslap meniń de jasaǵım kelmedi. Ózimdi talay márte biyikten taslap óliwdi oyladım. Liykin* kindik tusıma baylap alǵan bir qısım topıraq meniń ómirimdi uzayta berdi de, *Iran shegarasına jaqın tawlı bir awılǵa alıp keldi. Biraq* shegaradan ótiwdiń hesh múmkinshiligi bolmadı (S. Jumaǵulov «Bir qısım topıraq»).

Dánekerler tekstte abzaclardıń semantikalıq hám sintaksislik baylanısların támiyinlewshi qural xızmetin de qosa atqaradı.

Jumamurat kelinshegi menen bes-altı jıldan beri áneydey bolıp ómir súredi. Tórt bólme jayı, eki balası, úyleri de tap-taza, tap-tuynaqtay. Balaları da ózli-ózi ájúk-gújik bolıp Jumamurattıń gazeta-jurnal oqıp, dem alıwına kesent bermeydi. Kelinsheginin bolsa jıńq etip sestı shıqqas.

Biraq... **biraq**, bulardıń bári Jumamurat ushın qádimgi bolıwǵa tiyisli, onsha áhmiyeti joq, dártke aspaytuǵın nárseler (G. Esemuratova «Jumamurat qayqı»).

Dúnya-malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqılǵa bay bolıwǵa háreket qıl, sebebi dúnya-mal menen bay bolǵannan góre, aqılǵa bay bolǵan jaqsıraq: aqıl menen dúnya-mal tabıwǵa boladı, biraq dúnya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı. Ańqaw, nadan tez kambaǵallasadı, biraq mina nárseni bilgil: aqıl – ol urı alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı nársedur.

Eger aqılın bolsa, óner úyren, sebebi ónersiz aqıl – lipassız tán yaki bet-álpeti joq adam sıyaqlı. Bilim bul aqıl belgisi degen ekenler («Qabusnama»).

Solay etip, tekst komponentlerin baylanıstırıwda leksikalıq tákirar, sinonimler, almasıqlar, kiris aǵzalar, dáneker hám t.b. tillik birlikler qollanıladı. Bunday qurallardıń hár biri keleshekte ayırıqsha izertlewler ushın tiykar boladı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlań?
2. Bayanlawısh formaları arqalı tekst komponentleriniń baylanısı degende neni túsinesiz?
3. Almasıqlardıń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı tiykarǵı xızmeti qanday?
4. Leksikalıq tákirar arqalı baylanısqa tekst komponentlerine mısallar tabıń?
5. Parcellıyatlar arqalı baylanısqa tekst komponentlerin aytıp berıń? Mısallar keltiriń?
6. Orın hám waqıttı bildiriwshi leksikalıq birliklerdiń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı ornı qanday?
7. Sinonim sózlerdiń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı áhmiyeti qanday?
8. Kiris aǵzalar hám dánekerler tekst komponentlerin baylanıstırıwda qanday áhmiyetke iye?

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Ташкент, «Фан». 2006.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. Нөкис, 1997.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
5. Dáwletov A., Dáwletov E., Qudaybergenov M., Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009.
6. Галперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981.
7. Головкина С.Х., Смольников С.Н. Лингвистический анализ текста. Вологда, 2006.
8. Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныўдан сабақлар. Нөкис, 2012.
9. Қиличев Е. Матиннинг лингвистик таҳлили. Бухоро, «Бухоро университети», 2000.
10. Қурбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги. Тошкент, 2014.
11. Мамадиева М. Илмий матннинг синтактик хусусиятлари. Тошкент, 2008.
12. Мамажанов А., Абдупаттоев М. Матн синтаксиси. Фарғона, 2002.
13. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Ташкент, 1989.
14. Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981.
15. Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. Toshkent, 2011.
16. Николина Н.А. Филологический анализ текста. М., 2003.
17. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, 2008.
18. Тошалиев И. Хозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. Тошкент, «Зарқалам», 2004.
19. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, «Фан», 2008.

Mazmunı

Kirisiw.....	3
Tekst lingvistikası pániniń izertleniw baǵdarları.....	5
Tekst túsinigi hám onıń til sistemasında tutqan ornı.....	10
Tekst túrleri.....	22
Tekstte parcellyaciya qubılısı.....	27
Kórkem tekst hám onıń bólimlerin baylanıstırıwshı quralları.....	36
Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	41